

ISSN 2667-4432

<http://dergipark.gov.tr/juhis>



Journal of Universal History Studies

**Volume I
Issue 1
December 2018**

VOLUME I ISSUE I
ISSN 2667-4432

December 2018
<http://dergipark.gov.tr/juhis>

JOURNAL OF UNIVERSAL HISTORY STUDIES



JUHIS indexed by Google Scholar, DRJI, ResearchBib, COSMOS IF, ROAD and Rootindexing.

JUHIS is an international, peer-reviewed journal and published every six months and two issues per year (June and December)

e-mail: juhisjournal@gmail.com

Düzce - 2018

Editor in Chief

Dr. Sabit DOKUYAN

Advisory Board

Dr. Bünyamin KOCAOĞLU/ Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Dr. Dilara USLU/ Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Dr. Erhan YOSKA/ Erciyes Üniversitesi

Dr. Emre OKAN/ Düzce Üniversitesi

Dr. Mustafa KESKİN/ Erciyes Üniversitesi(Emekli)

Dr. Remzi KILIÇ/ Erciyes Üniversitesi

Dr. Serkan YAZICI/ Sakarya Üniversitesi

Editorial Board

Dr. Enis ŞAHİN/ Sakarya Üniversitesi

Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU/ Karabük Üniversitesi

Dr. Haluk SELVİ/ Sakarya Üniversitesi

Dr. Haşim ERDOĞAN/ Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Dr. Hava SELÇUK/ Erciyes Üniversitesi

*Dr. Ihor HURAK/ Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk,
Ukraine*

Dr. Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN/ Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Dr. Mehmet OKUR/ Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Mehmet ŞEKER/ Düzce Üniversitesi

Dr. Mikail ACIPINAR/ İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Dr. Murat KARATAŐ/ Abdullah Gül Üniversitesi

Dr. Mustafa Serhan YÜCEL/ Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Dr. Nazim MUSTAFA/ Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi

Dr. Neslihan ALTUNCUOĞLU/ Erciyes Üniversitesi

Dr. Nurperi AYENGİN/ Düzce Üniversitesi

Dr. Osman KÖSE/ Polis Akademisi

Dr. Ökkeş NARİNÇ/ Namık Kemal Üniversitesi

Dr. Önder DUMAN/ Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Dr. Süleyman ÖZBEK/ Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Dr. Yakup KAYA/ Necmettin Erbakan Üniversitesi

Dr. Yuliya BİLETSKA/ Karabük Üniversitesi

Wameedh Sarhan Al-Rubaye/ Irak Middle Technical University

Editorial Secretariat

Ahmet Coşkun TEKİN/ Teacher

Foreign Language Advisor

Mehmet GÜZEL/ Teacher

Issue Referees

Dr. Ökkeş NARİNÇ/ Namık Kemal University

Dr. Süleyman ÖZBEK/ Hacı Bayram Veli University

Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU/ Karabük University

Dr. Mustafa SALEP/ Researcher

Dr. Yakup KAYA/ Necmettin Erbakan University

Dr. Mehmet ŞEKER/ Düzce University

Dr. Mustafa KEŞKİN/ Erciyes University (Emeritus)

Dr. Dilara USLU/ Bilecik Şeyh Edebali University

Dr. İsmail YAŞAYANLAR/ Düzce University

Dr. Neslihan ALTUNCUOĞLU/ Erciyes University

Ahmet Coşkun TEKİN/ Teacher

CONTENTS

Research Articles

1939-1950 Yılları Arasında Türkiye’de Veremle Mücadele Faaliyetleri
The Struggle of Tuberculosis Activities Between the Years of 1939-1950 in Turkey

Ahmet Coşkun TEKİN

1-21

Milli Mücadele’nin Dini Önderlerinden Şeyh Ahmed Senusi’nin Tarsus ve Mersin’de
İkametleri ve Türkiye’den Ayrılışı

*Sheikh Ahmed Senussi's, Religious Leader Of The Turkish National Struggle, Residence In
Tarsus And Mersin And Departure From Turkey*

Nagehan ELEMANA

22-43

Türk Siyasal Hayatının Vakitsiz Doğan Çocuğu: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

The Premature Of The Turkish Political Life: Progressive Republican Party

Ersin MÜEZZİNOĞLU

44-79

Burcî Memlûkler Dönemi’nde Şer’î ve Hukukî Meseleler İçin Kullanılan Mekânlar

Places Which Are Used For The Issues Of Sharia And Law In The Burcî Mamlukş Period

Mehmet ŞEKER

80-87

Sosyal Hayatın Önemli Unsurlarından: Kayseri Bağ Hayatı ve Hamam Kültürü

The Important Factors of Social Life: Kayseri’s Vineyard Life and Turkish Bath Culture

Neslihan ALTUNCUOĞLU

88-95

Editörden

Kıymetli Okuyucular

Journal of Universal History Studies (JUHS) isimli dergimizin ilk sayısıyla sizlerle birlikte olmanın heyecanını yaşamaktayız. Bu derginin çıkarılmasındaki en büyük amaç ilim dünyasına hizmet etmektir. *Tarih, Sanat Tarihi, Dinler Tarihi, Tarihi Coğrafya, Yerel ve Sözlü Tarih, Uluslararası İlişkiler ve Arkeoloji* alanlarında siz okuyucularımıza makaleler sunmaya çalışacağız. Etik kurallar çerçevesinde çıkaracağımız derginin ilerleyen sayılarında tüm tarihçi ve araştırmacıları; yazılarıyla, yapacakları hakemliklerle ve dergi kurullarında görev alarak bizlere destek olmaya davet ediyoruz. Dergimiz Türkçe ve İngilizce dillerinde hazırlanan çalışmalara yer verecektir. Bilimsel makalenin yanı sıra kitap tanıtım ve değerlendirme yazıları da dergimizde yayınlanacaktır. Yılda iki kez (Haziran ve Aralık) yayınlanacak olan derginin; kaliteden ödün vermeden ve titizlikle okuyucuya ulaşması için elimizden gelen çabayı göstereceğiz.

İlk sayımızda beş tane araştırma makalesini sizlere sunuyoruz. İlk olarak Ahmet Coşkun TEKİN tarafından kaleme alınan “1939-1950 Yılları Arasında Türkiye’de Veremle Mücadele Faaliyetleri” başlıklı makale sizlerin beğenisine sunulacaktır. Çalışma içerisinde; ilgili yıllarda Türkiye’deki salgın hastalıklar içerisinde çok büyük sıkıntılar yaratan verem hastalığı konusu işlenmiştir. Sade bir dille yazılan metin, konusunda iddialı bir çalışmadır. Arşiv belgeleri temel alınan bu çalışmanın sadece tarih severlere değil sağlık konusuyla ilgilenen okuyuculara da hitap edeceğini düşünmekteyim. Diğer bir çalışmamız Nagehan ELEMANA tarafından hazırlanan “Milli Mücadele’nin Dini Önderlerinden Şeyh Ahmed Senusi’nin Farsus ve Mersin’de İkametleri ve Türkiye’den Ayuluşu” başlıklı makaledir. Hakkında çeşitli tartışmaların bulunduğu fakat aynı zamanda Milli Mücadele’nin önemli destekçilerinden olan Şeyh Ahmed Senusi ile ilgili bazı soruların cevapları bu çalışmada bulunabilecektir. Üçüncü olarak sunulacak olan makale Ersin MÜEZZİNOĞLU’na ait “Türk Siyasal Hayatının Vakitsiz Doğan Çocuğu: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası” başlıklı çalışmadır. Yine kuruluşu, programı, üyeleri ve kapatılışı ile tartışmalara kaynaklık eden bir konu bu çalışmamızla detaylıca incelenecektir. Kaynak bakımından oldukça zengin olan makale her kesimden okuyucuya hitap edebilecek bir içeriğe sahiptir. Dergimizde yer alacak bir sonraki çalışma ise Mehmet ŞEKER tarafından hazırlanmış olup “Birci Memlûkler Dönemi’nde Şer’i ve Hukukî Meseleler İçin

Kullanılan Mekânlar” başlığını taşımaktadır. Metin içerisinde, adliye sarayı geleneğine Memlûk Devleti döneminde gerçekleşen farklı bakış açıları sunulmaktadır. Önemli kaynakların ışığında hazırlanan bu çalışma ilgili dönemlere yönelik yapılan okumalara ve bilimsel çalışmalara kaynaklık edecektir. Dergimizin bu sayısındaki son makale Neslihan ALFURNOĞLU’na ait olan “Sosyal Hayatın Önemli Unsurlarından: Kayseri Bağ Hayatı ve Hamam Kültürü” başlıklı çalışmadır. Yerel tarih alanında yapılmış bulunan bu çalışma; İç Anadolu Bölgesi’nin, kültür hafızası çok güçlü olan Kayseri ilindeki bağ evleri ve hamam geleneği hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Çalışmanın hazırlanması esnasında yapılan röportajlarla makalenin gerçek hayatla bağı sıkı şekilde kurulmuştur.

Saygıdeğer okuyucular; dergimizin ilk sayısı olması nedeniyle çeşitli eksiklerimiz mutlaka olacaktır. Bu hatalarımızı ve eksiklerimizi görerek sonraki sayılarda sizlere daha kaliteli bir dergi sunacağımızdan emin olmanızı isteriz. Yoğun bir ön hazırlık süreci sonrasında sizlere ulaştırdığımız bu sayının hazırlanmasında emeği olan tüm yazarlarımıza, hakemlerimize ve editör kurullarımıza teşekkür ediyoruz. Dergimizin hazırlanmasında emeğini hiç esirgmeden ve fedakarlığın en üst mertebesinde çalışan Sayın Ahmet Coşkun TEKİN’e; dergi altyapısının oluşturulmasında ve basılmasında bilgi ve birikimlerini bizlerle paylaşan, zamanını harcamaktan asla kaçınmayan Sayın Fuat USFA’ya; derginin İngilizce metinlerinin düzenlenmesinde bizleri kırmadan destek olan Sayın Mehmet ÇÜZEL’e ayrıca teşekkür etmek istiyorum.

Diğer sayımızda görüşmek üzere, sağlıklı ve ilim dolu günler diliyorum...

Doç. Dr. Sabit DOĞUYAN

Şef Editör

1939-1950 Yılları Arasında Türkiye’de Veremle Mücadele Faaliyetleri

Ahmet Coşkun Tekin¹

Düzce University, PhD Student, Department of History, Düzce, Turkey

Received- Accepted: 07.11.2018-20.12.2018

Research Article

Öz

Salgın hastalıklar dünya tarihinde çok sayıda insanın ölmesine neden olmuştur. Özellikle savaş, doğal afet, kıtlık ve ekonomik sıkıntılar salgın hastalıkların yayılmasını kolaylaştırmıştır. II. Dünya Savaşı’nın başlaması tüm dünyada olumsuz durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkiye her ne kadar savaşa katılmamış olsa da savaştan nasibini almış, ülkede ekonomik ve sosyal alanda sıkıntılar baş göstermiştir. Ülkede üretim faaliyetleri azalmış, ekonomi bozulmuş, gıda sıkıntılar başlamış ve bunlara paralel olarak salgın hastalıklarda artış meydana gelmiştir. Özellikle bu süreçte ölümün kaptanı olarak tanımlanan verem hastalığı ülkenin pek çok yerine yayılmış, hastalığa bağlı ölümler her geçen gün artmıştır. Yaşanan bu gelişmelere bağlı olarak ülkede verem hastalığına karşı topyekûn bir savaş başlatılmıştır. Bu çalışmada Türkiye’de verem hastalığına karşı ne gibi önlemler alındığı, devletin ve halkın verem hastalığı ile ilgili mücadele yöntemleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nden yararlanılarak veremle ilgili ulaşılabilen kaynaklar değerlendirilmiştir. Ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisindeki konuşma zabıtları doğrultusunda milletvekillerinin seçim yerleri, Türkiye’deki verem hastalığı ve bu hastalıkla mücadelenin boyutu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Salgın Hastalık, Verem, Sanatoryum, Verem Savaş Dernekleri

The Struggle of Tuberculosis Activities Between the Years of 1939-1950 in Turkey

Abstract

The epidemics cause many people to die in the world history. Especially, wars, natural disasters, famine and financial problems make easier to spread the epidemics. The beginning of the World War II causes negative conditions to arise in the whole world. Turkey has its share of the war even though it does not participate in war, the problems arise in the field of economic and social in the country. Production activities decrease, economic dislocation, food storage begins and the epidemics increase concordantly. Tuberculosis which is described the captain of death spreads all over the country and the death rate which is related to the illness increases day by day. After these bad conditions, it is started a big war against the tuberculosis in the country. In this study, it is studied to determine the methods of struggle with tuberculosis of public and the government and what sort of precautions are taken against the tuberculosis in Turkey. Especially, the resources which are related to the tuberculosis in the Prime Ministry Republic archives are determined. Furthermore, in accordance with the official reports of Turkish Grand National Assembly magazine; deputies’ election places and tuberculosis throughout Turkey and the struggle of this disease’s rate is tried to determine.

Key words: Turkey, Epidemics, Tuberculosis, Sanatorium, Tuberculosis Associations.

¹ acoskuntekin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1589-7714, This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

Giriş

Cumhuriyetin ilk yıllarında, yoğun bir savaş döneminden çıkan Türkiye, bundan kaynaklı olarak ekonomi, sağlık, eğitim gibi pek çok alanda eksiklikler yaşamış ve bazı sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan bir tanesi verem hastalığıdır ve ülke genelinde hastalığa karşı topyekûn bir mücadele başlatılmıştır (Kasapoğlu, 2016, s.136). 1923-1937 yılları arasında sağlık bakanı olarak görev yapan Dr. Refik Saydam, veremle ilgili başarılı işler hayata geçirmiştir. Bakanlık görevine başladığında sekiz maddelik bir sağlık programı hazırlamıştır. Programın 7. maddesi “Verem Sanatoryumu ve Akıl Hastanesi Açılması” olmuş, sağlık kuruluşlarının açılması hızlandırılmıştır (Yılmaz, 2014, s.63). 1923 yılında ilk verem savaş dispenseri Sağlık Bakanlığı’nın isteği ve onayı sonucunda hizmete başlamıştır. Belirlenen veremlilerin tedavi edilebilmesi amacıyla 1924 yılında elli yataklı Heybeliada Sanatoryumu faaliyete geçirilmiştir. Haydarpaşa ve İzmir’de bulaşıcı hastalıklar hastanelerinde, diğer devlet ve numune hastanelerinde de olanaklar ölçüsünde veremliler için ayrı yataklar tahsis edilmiştir (SBTHBM, 2004, s.8). Dr. Musa Kazım tarafından 1923 yılında Büyükkada’da ilk özel verem sanatoryumu, 1924 yılında Heybeliada’da açılmıştır. Daha sonraki yıllarda ise 1932’de Erenköy Sanatoryumu ve 1936’da İstanbul Yakacak’ta bir sanatoryum daha açılmıştır (Tuğluoğlu, 2008, s.11).

1925 yılında sağlık alanında düzenlemeler yapmak amacıyla Milli Tıp Kongresi düzenleme kararı alınmıştır. 1-3 Eylül 1925 tarihleri arasında gerçekleştirilen ilk kongrede ana gündem maddeleri sıtma ve verem tedavisi olmuştur. 11-13 Eylül 1927 tarihleri arasında yapılan 2. Milli Tıp Kongresi’nde de verem tedavisi tartışılmıştır (Özkaya, 2016, s.78). Gerçekleştirilen bu kongreler sayesinde doktorlar verem hakkında bilgi paylaşımında bulunmuş ve veremle mücadele konusunda yapılması gerekenler masaya yatırılmıştır. Bunun yanında Cumhuriyetin ilk yıllarında veremle ilgili yurtdışındaki gelişmelerde takip edilmeye çalışılmıştır. Roma’da açılacak olan uluslararası verem sergisine katılım sağlanması istenmiştir (BCA 030.18.01.01/29.44.18). Ayrıca Dr. Tevfik Salim Paşa’nın Lahey’de 6 Eylül 1932 tarihinde düzenlenecek Uluslararası Verem Konferansı’na katılmasına izin verilmiş, konferans masrafları kendisine ait olmak üzere siyasi pasaport verilmesi onaylanmıştır (BCA 030.18.01.02/30.59.8). (bkz. Ek:1).

Türkiye’de ilk verem aşısı 1927 yılında ağız yoluyla uygulanmaya başlamıştır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı hastalıktan koruyucu olarak uygulanan verem aşısı üzerine çalışmalar yapmaya başlamıştır. Verem aşısı Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesinde hazırlanarak yeni doğan çocuklara uygulanmıştır. Fakat diğer yaştaki bireylere bu tarz bir aşılama yöntemi uygulanamayacağından aşı çalışmaları istenildiği şekilde geniş ölçüde yapılamamıştır. 1947 yılında tüm doğum evleri ve servislerine yeni doğan bebeklere uygulanmak üzere haftalık olarak verem aşısı gönderilmeye başlanmıştır, fakat ulaşımdan kaynaklı ortaya çıkan sorunlardan dolayı 1950 yılında bu uygulamadan vazgeçilmiştir (Hot, 2001, s.106-107).

Salgın hastalıklarla mücadeleyi teşvik edebilmek amacıyla koruyucu hizmetlerde çalışan doktor

ve diğer sağlık personeline en yüksek kadrolar verilmiştir. Başbakan'dan daha fazla ödenek verilerek doktorlar hizmete özendirilmiştir. Doktor ve sağlık personeline yapılan bu iyileştirmeler çalışma verimini arttırmıştır. Bu dönemde veremle mücadele için 52.000 kişiye sağlık taraması yapılmıştır (Bektaş, 2006, s.202). 24 Nisan 1930 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin sağlık alanındaki en önemli adımlarından biri atılmış ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu çıkarılmıştır. Veremle mücadeleye ayrı bir önem verilen bu kanunla birlikte; Verem hastalarının ve bu hastalıktan ölenlerin kayıt altına alınması, veremli hastanın adres değişikliği yapması halinde gideceği yerdeki sıhhiye dairesine haber verilmesi gibi önlemler alınmıştır (Resmi Gazete, 06.05.1930, s.8895, 8901). Aynı zamanda sağlık alanındaki teknolojik gelişmelerde takip edilmiştir. 14 Mayıs 1930 tarihinde veremle mücadelede kullanılmak için iki adet röntgen makinesinin alınması onaylanmıştır (BCA 030.18.01.02/11.31.14). Kısa sürede Sağlık Bakanlığı tarafından veremle mücadele konusunda yapılanlar meyvelerini vermiş ve 1930'lu yıllarda veremden ölen sayısında azalma kayıt edilmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ortaya çıkan sıkıntılara bağlı olarak veremden ölenlerin sayısı 1939-1948 yılları arasında yeniden artmaya başlamıştır (Özkara, 2010, s.37).

1939-1950 Yılları Arasında Veremle Mücadele Faaliyetleri

Türkiye her ne kadar II. Dünya Savaşı'na katılmamış olsa da sosyal ve ekonomik sarsıntılar geçirmiştir. Temel tüketim maddelerine zamlar gelmiş, halk bunları temin edemez olmuş, yeterli ve dengeli beslenememiştir (Çakırçoban, 2010, s.106). Buğday ve şeker gibi önemli yiyecekler bulunamamıştır. Yaşanan bu gelişmeler halk sağlığını olumsuz etkilemiş, yaşam kalitesinde düşüş yaşanmıştır. Ortaya çıkan beslenme yetersizlikleri ve evlerin hıfzıssıhhasının uygun olmayışı verem hastalığının yayılmasını hızlandırmıştır (Tuğluoğlu, 2008, s.6). Ülke nüfusunun % 75'inin yaşadığı köylerde veremden ölen sayısı her geçen gün artmıştır (BCA 030.01.00.00/77.482.6). Nitekim 1949 yılında çıkarılan Verem Savaşı hakkındaki kanun tasarısının gerekçesinde de II. Dünya Savaşı'na vurgu yapılmıştır (Çufalı, 2012, s.389).

Verem dispanserleri, yaşanan kötü süreçte veremle mücadeledeki en önemli sağlık kuruluşları olmuştur. Dispanserler aracılığıyla 20 bin ve 50 bin aralığında nüfusa sahip yerlerde veremin kontrol edilebileceği düşünülmüştür. Bu nedenle ilk olarak dispanser açılması için çaba sarf edilmiştir. Devletin, halkın ve Verem Savaş Derneklerinin desteğiyle birçok yeni dispanser açılmıştır. Örneğin; 1941 yılında İstanbul Verem Savaş Cemiyeti tarafından Beykoz'da Subaşı Verem Dispanseri hizmete geçmiştir (Cumhuriyet, 20.07.1941, s.2). Açılan bu dispanserde fakir hastaların iyi beslenmeleri ve ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için Tan ve Opera sinemalarının sahipleri 15'er lira bağış yapmışlardır (Cumhuriyet, 25.07.1941, s.4). 29 Eylül 1945 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından verilen kararla Ankara'da yaptırılacak olan Verem Hastanesinde harcanmak üzere Türkiye Kızılay Derneği'ne 1,5 milyon lira verilmiştir (BCA 030.18.01.02/109.59.9). 1945 yılında İstanbul'daki bazı hayırsever işadamları, işçiler için İstanbul'da yaptırılmasına karar verilen verem hastanesi ve dispanserinin giderleri için 27 bin lira bağışlamıştır (TBMMTD, 26.12.1946, s.9). İstanbul Verem Savaş Derneği tarafından

Kocamustafapaşa’da inşa ettirilen 11. Verem Dispanseri 1 Kasım 1948 tarihinde hasta kabulüne başlamıştır (Cumhuriyet, 02.11.1948, s.1). Elazığ’da kısıtlı imkânlarla çalışan Elazığ Verem Savaş Derneği’ne Amerika’da çalışan Elazığlı vatandaşlar 21 bin dolar bağışta bulunmuşlardır. Dernek bu sayede 20 yataklı bir dispanser kurmuştur ve kalan tutarın bir kısmı ile modern bir röntgen cihazı almak için girişimlerde bulunmuştur (Cumhuriyet, 23.03.1949, s.3). Türkiye’deki 1945 yılında toplam verem dispanseri sayısı 5 iken bu sayı 1948 yılında ki Sağlık Bakanlığı ve Derneklerin çalışması sayesinde 46’ya ulaşmıştır (Özkan, 2010, s.680). 1939-1947 yılları arasında dispanserler aracılığıyla 338.385 kişi muayene edilmiştir ve bunların 13.127’sinde verem hastalığı tespit edilmiştir. 27.290 hastaya ücretsiz ilaç dağıtımı yapılmış, yine aynı yıllar içerisinde 77.862 kişi röntgen muayenesi edilmiştir (Hot. 2001, s.119).

Devlet, dispanserlerden başka verem pavyonları da faaliyete geçirmiştir. 1939 yılında Haydarpaşa Numune Hastanesi’ne 140 yataklı, Heybeliada Sanatoryumuna 200 yataklı verem pavyonu inşası için Sağlık Bakanlığı onay vermiştir (Cumhuriyet, 11.07.1939). 1940 yılında İzmir Tepecik’te bulunan Emraz-i Sâriye Hastanesine ilave olarak inşa edilen 50 yataklı verem pavyonunun açılış töreni yapılmıştır. Bu pavyon modern sağlık ekipmanları ile donatılmıştır. Geniş bir sanatoryumu, gelişmiş hava düzeneği olan odaları ve hususi banyoları olan, sadece İzmir’in değil tüm bölgenin ihtiyacını kısmen karşılayacak bir şekilde dizayn edilmiştir (Cumhuriyet, 17.07.1940, s.3). 1941 yılında hastanenin yatak kapasitesi artırılarak 75’e çıkarılmış ve adı değiştirilerek İzmir Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Devlet Hastanesi olmuştur (Didem, 2014, s.432).

Devlet tam bu süreçte verem hastalığının yarattığı tehlikenin farkında olarak eldeki imkânları olabildiğince kullanmaya çalışmıştır. Örneğin; ülkede ortaya çıkan ekonomik bunalım bazı alanlarda tasarruf tedbirleri alınmasına neden olmuş, ekmeğe karneyle bağlanmıştır. 7 yaşından küçük çocuklar için 187,5 gram ekmeğe, 7 yaşından büyüklere 375 gram ekmeğe, prevantoryum, sanatoryum ve hastanelerde yatan verem hastaları için 450 gram ekmeğe verilmesi kararı alınmıştır (Kayış, 2009, s.15). Verilen ekmeğe miktarlarında 24 Mart 1945 tarihinde bir değişiklik yapılmıştır ve verem hastalığından hastanelerde tedavi görenlere 600 gram ekmeğe alabilme hakkı verilmiştir (Dokuyan, 2013, s.200). Bu durum bile devletin verem hastalığına verdiği önemin mühim bir göstergesidir.

Dr. Behçet Salih Uz bakanlığı döneminde veremle mücadele konusunda önemli atılımların da yer aldığı, cumhuriyet tarihinin ilk yazılı sağlık planı olduğu belirtilen “1. On Yıllık Sağlık Planı” Yüksek Sağlık Şurası tarafından onaylanmıştır. Plan, 12 Aralık 1946 tarihinde Dr. Behçet Salih Uz tarafından kamuoyu ile paylaşılmış fakat ciddi bir hazırlık süreci sonucunda ortaya çıkan bu plan Dr. Behçet Salih Uz’un Bakanlık görevinden ayrılmasıyla rafa kaldırılmıştır. Dr. Behçet Salih Uz’un ikinci bakanlık döneminde plan kanun tasarısı olarak hazırlanmış olsa da kanun haline getirilememiştir (İleri, Seçer, vd. 2016, s.179).

1947 yılından itibaren eğitim ve propaganda faaliyetleri sayesinde halk bilinçlendirilmeye

çalışılmıştır (Özkara, 2010, s.669). Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı halkı bilinçlendirmek amacıyla ilk defa 3-9 Ocak 1948 tarihleri arasında “Verem Haftası” düzenlemiştir. Bakanlık Verem Haftası tarihleri arasında Halk Evlerine bir yazı göndererek verem hakkında konferanslar düzenlenmesini ve halkın bu konuda bilinçlendirilmesini istemiştir (BCA 490.01.00.00/08.41.4).

1948 yılında veremle mücadele konusunda daha somut adımlar atılmaya başlanmıştır. Çıkarılan kanunlar, bilimsel gelişmeler, personel eksikliklerinin farkında olarak atılan adımlar ve siyasilerin veremden kaynaklı sıkıntıları dile getirmeleri bunun bir göstergesidir. 1948 yılında veremden korunma programı doğrultusunda yapılan çalışmalar sonucunda Ankara’da Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü’nde BCG aşısı üretilmeye başlanmıştır (Vidinel, 2010, s.21). Nitelikli sağlık personeline ihtiyaç olduğundan, personel sayısının artırılması konusunda çalışmalar başlatılmış hatta 2 Haziran 1948 tarihinde çıkarılan kararla Avustralyalı Katarına Thetter’in Heybeliada Verem sanatoryumunda iki yıl süreyle başhemsire olarak çalıştırılmasına izin verilmiştir (BCA 030.18.01.02/116.38.2). 17 Ocak 1949 tarihinde Verem Savaş İstişare Komisyonunda Milli Savunma Bakanlığı temsilcisi olarak görev yapan Prof. Dr. Nusret Karaca’nın yaptığı teklif doğrultusunda veremle mücadele amacıyla açılan dispanser ve hastanelere, verem konusunda uzman doktorların yetişmesi için tıp fakültelerinde tüberküloz(verem) kürsüsü kurulması kabul edilmiştir (Vidinel, 2010, s.22).

1948 yılında dönemin iktidar partisi CHP, verem hastalığı ile ilgili daha ciddi adımlar atılması gerektiğinin farkına varmış ve parti grubunda verem hastalığı görüşülmüştür. Başbakan Hasan Saka bu konuda bir konuşma yapmıştır ve veremle ilgili bir raporu dinleyicilere okumuştur. Hızlı bir şekilde mücadeleye başlanması gerektirdiğini ve parti grubundan bu konuyla ilgili çalışmalar yapacak bir komisyon hazırlanması teklif edilmiştir. Neticesinde veremle mücadele konusunda 200 milyon liraya ihtiyaç olduğu belirtmiştir ve hükümetin bu konuda çalışma yapması kararı alınmıştır. Bu konu ile ilgili olarak Şefik Tugay, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Dr. Aziz Uraz ve Hıfzı Oğuz Bekata veremle mücadelenin önemini belirten konuşmalar yapmıştır (Cumhuriyet, 01.12.1948, s.1, 3).

1949 yılında Birinci Verem Savaş Danışma Kurulu toplanmıştır. Bu toplantıda hastane ve sanatoryumlardaki verem hastalarının yatak sayısının artırılmasına karar verilmiş ve 1950’li yıllarda yatak sayısında ciddi artış olmuştur. Buna ilaveten Türkiye’nin pek çok yerinde yeni hastaneler açılmıştır (Özkara, 2010, s.662). Verem hastalığının bulaşmasına engel olmak için tedbirler alınmıştır. Bulaşma olasılığının en fazla olduğu yerlerden bir tanesi olan okullarda önlemler alınmaya başlanmıştır. Örneğin İstanbul Üniversitesi, 1948 yılında üniversiteye girmek isteyen öğrencilerin röntgen muayenesinden geçmesini zorunlu hale getirmiştir. Nitekim, İstanbul Verem Savaşı Demeği’nin röntgen arabasıyla muayene edilen öğrencilerin yüzde 0,82 oranında verem hastalığı tespit edilmiştir (Hot, 2001, s.115).

1949 yılı içerisinde ülke genelinde, üniversitelerde verem konusunda uzman profesörlerin başkanlığında genel verem sağlık taraması yapılması kararı alınmıştır. Yapılan bu tarama ile veremin yayılma mntıkların tespit edilerek gerekli önlemlerin alınmasına karar verilmiştir. Bunun yanında üç yıl

boyunca uygulanacak veremle mücadele programı hazırlanmıştır. Bu programa göre; ülkenin verem hastalarının ihtiyacı olan 4000 yataklı verem hastaneleri açılarak temin edilecektir. Bu hastaneler, bölgelerdeki hastalığın şiddet derecesine göre sıraya koyularak inşa edilecektir. Planların hayata geçirilebilmesi için bütçeden 1949 yılında 12 milyon, 1950 yılında 6 milyon, 1951 yılında 3,5 milyon ayrılmıştır. 1949 yılında Erzurum, Rize, Trabzon, Edirne, Bursa, Balıkesir, Kayseri ve Malatya’da hastane ve dispanser kurulmasına karar verilmiştir. 1950 yılında Sivas, Samsun, Giresun, Çanakkale, Denizli, Seyhan ve Diyarbakır’da 1951 yılında ise Elazığ, Konya, Bolu, Aydın ve Tekirdağ’da veremle mücadele için sağlık kuruluşları açılacaktır (Cumhuriyet, 20.12.1948, s.1).

Dünyada ve Türkiye’de Veremden Ölüm Oranları

O yıllarda verem sadece Türkiye’de görülen bir hastalık olmayıp, dünyanın genelinde çok sayıda insanın ölümüne neden olan en önemli salgın hastalıklarındandır. Verem hastalığı yaş sınırlaması olmaksızın tüm insanları etkileyen bir özelliğe sahiptir (SBTHGM, 2004, s.7). Verem hastalarının sayısı ve ölenler hakkında devletler istatistik çalışmaları yapmıştır. Bu doğrultuda hastalığın yoğun olduğu yerler tespit edilmiş ve bu yerlere öncelik verilmiştir. Türkiye’nin veremden ölüm istatistikleri incelendiğinde ülke genelinde durumun hiç iç açıcı olmadığı görülmektedir.

1931-1939 yılları arasında Türkiye’de veremden ölenlerin sayısı 22.562’dir. Ölüm oranı ise yüz binde 166’dır. 1931 yılında İstanbul’da veremden ölüm oranı yüz binde 220, 1939 yılında yüz binde 187’ye gerilemiştir. Fakat II. Dünya Savaşı ve sonrasında ölüm sayıları artmış ve ölüm oranı 1947 yılında yüz binde 149 olmuştur. Ankara’da 1931 yılında yüz binde 79, 1939 yılında yüz binde 110 olmuştur. Bu rakam 1947 yılında yüz binde 149’a ulaşmıştır. II. Dünya Savaşı’ndan kaynaklı olarak yaşam koşullarının sıkıntıya girmesi ölüm oranlarında artışa neden olmuştur (Hot, 2001, s.111). Özellikle savaşın ilk yıllarında bebek ve çocuklar yeterli beslenememiş, bu nedenle verem en büyük etkiyi onlar üzerinde yapmıştır. 3-15 yaş aralığındaki çocuklar arasındaki verem oranı savaş öncesi dönemle kıyaslandığında % 30 artış göstermiştir. Savaşın başladığı ilk yıl Ankara’da veremden ölüm oranı yüz binde 91’e yükselmiştir. Bu oran İzmir’de yüz binde 252, Aydın’da yüz binde 62, Manisa’da yüz binde 146, Edirne’de yüz binde 171, Konya’da yüz binde 56, Adana’da yüz binde 66, Bursa’da yüz binde 130, Eskişehir’de yüz binde 90, Trabzon’da ise yüz binde 112’ye ulaşmıştır (Çobançakır, 2010, s.106).

1942 yılında 25 şehirde verem hastalığı hakkında yapılan bir istatistik çalışmasında şu verilere ulaşılmıştır. (Bkz: Ek:2) 1940 nüfus sayımına göre yirmi beş şehirdeki toplam nüfus sayısı 2.913.202’dir. 1942 yılında veremden ölenlerin toplam sayısı 5.083’tür. Veremden en çok ölümün gerçekleştiği şehir 2.534 kişiyle İstanbul olmuştur. İzmir şehri 608 kişiyle ikinci sıradadır. 100 bin kişi içerisinde 410,2 oranıyla veremden ölüm oranının en yüksek olduğu yer Çanakkale’dir (BCA 030.01.00.00/77.482.6.6). İstatistiksel verilere göre 25 büyük şehirde, 1942 yılında veremden ölenlerin sayısı ile 1940 genel nüfus sayımı rakamları kıyaslandığında, veremden yüz binde ölüm oranı 96,5 ile 410,2 arasında değişiklik

göstermektedir (BCA 030.01.00.00/77.482.6.1). 1943-1947 yılları arasında sağlık bakanlığının yapmış olduğu tespite göre Ankara, Bursa, Eskişehir, İstanbul ve İzmir şehirlerinde veremden ölenlerin sayısı oranlara göre yüksek çıkmıştır. Ülkenin genel ölüm oranları ortalaması yüzde 13,5 olarak belirlenmiştir (SGTHGM, 2004, s.8).

Sağlık ve Sosyal Hizmetler Bakanı Dr. Behçet Salih Uz'un açıkladığı, 1941 yılı dünya verem istatistiklerine göre her yüz bin nüfusa Londra'da 52, Madrid'de 105, Paris'te 215, Brüksel'de 98, İsviçre'de 76 ve Bulgaristan'da 163 veremli isabet etmesine karşılık bu oran Ankara'da 44, İstanbul'da 195 ve İzmir'de ise 64'dür. Ayrıca 31 şehirde yapılan istatistiklere göre yüz bin nüfusta ölüm nispeti 198'dir (TBMMTD, 26.12.1946, s.572-573).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1946 yılında Washington Public Health bazı ülkelerde verem hastalığının yüz binde kaç kişi olduğunu tespit etmiştir. Buna göre; Danimarka'da 34, Avustralya'da 40, Hollanda'da 41, ABD'de 47, Almanya'da 50, Mısır'da 52, Yeni Zelanda'da 60, İngiltere'de 62, Uruguay'da 101, Arjantin'de 103, İspanya'da 122, Çekoslovakya'da 124, Romanya'da 162, Finlandiya'da 190, Polonya'da 195, Türkiye'de 198, Brezilya'da 250, Hindistan'da 283, Çin'de 430, Alaska'da 437'dir (BCA 030.01.00.00/77.482.6.5). (Bkz. Ek:3) Bu oranlar incelendiğinde Türkiye'nin verem hastalığı hususunda dünya ortalamasında olduğu görülmektedir.

Veremle Mücadelede Uluslararası İlişkiler

Türkiye Cumhuriyeti veremle mücadele konusunda dünyadaki gelişmeleri takip etmeye çalışmıştır. Bunun için alanında uzman kişiler Türkiye'ye davet edilmiştir. Bazı durumlarda ise Türk hekimler yurtdışına gönderilerek incelemelerde bulunmuş, öğrendikleri yenilikleri ülkemizde uygulamaya çalışmıştır.

Örneğin; 1948 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından, üç tane verem uzmanı hekim, verem aşısı hakkında bilgilerini geliştirmeleri için yurtdışına gönderilmiştir. Gönderilen doktorlar özellikle aşının en fazla yapıldığı ülkelerde çalışmalar yapmıştır. Geri döndüklerinde iki ay kadar çeşitli hastanelerde çalıştırılmış, ardından verem aşısı istasyonlarının başına getirilmişlerdir. Bu hekimle daha sonra Ankara, İstanbul ve İzmir'de kurulan verem aşısı istasyonlarında ücretsiz olarak aşılama yapılmıştır. Halk ücretsiz verem aşısına büyük bir ilgi göstermiştir. İstanbul'da Haseki Darüşşifasında kurulan aşı istasyonu müdürü Dr. Nureddin Onur kendisiyle yapılan röportajda, verem aşısını uygulamaya başlayalı üç gün olmasına rağmen halkın çok fazla ilgi gösterdiğini ve bu durumun kendilerini sevindirdiğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 09.12.1948, s.4).

Veremle mücadelede uluslararası işbirliği çalışmaları yapılmıştır. Bu doğrultuda 1948 yılında Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Teşkilatı Yunanistan temsilcisi Avusturyalı Dr. Vine, Sağlık Bakanlığı tarafından Türkiye'ye davet edilmiştir. Dr. Vine'e Türkiye'nin genel sağlık kurumları ile veremle mücadele kuruluşlarında yapılanları incelemesi ve bir rapor hazırlaması istenmiştir (Cumhuriyet, 07.10.1948, s.2). Dr. Vine bu isteği kabul ederek Türkiye'ye gelmiş, yaklaşık bir ay süren incelemelerde

bulunmuş, ülkenin pek çok yerindeki sağlık kuruluşlarını dolaşmıştır. Yaptığı tetkikat neticesinde elde ettiği bilgileri basın mensuplarıyla paylaşan Dr. Vine tespitlerini şu şekilde sıralamıştır; ziyaretçi ve gezici hemşirelerin köylere gönderilmesini tavsiye etmiş ve bunun verem gibi salgın hastalıkları önleyebileceğini söylemiştir. Cumhurbaşkanı ve hükümetin işi ciddiye aldığı belirten Dr. Vine verem hastalarına tahsis edilecek yatak sayısının yetersiz olduğunu ifade etmiş, hastane, sanatoryum ve dispanserlerde çalışacak hemşire ve doktor sayısının artırılması gerektiğini belirtmiştir. Diplomalı hemşire sayısının az olması Türkiye’nin sağlık alanındaki en büyük eksikliği olduğunu ifade eden Dr. Vine sahip olması gereken hemşire miktarının ihtiyacın çok altında olduğu dolayısıyla uygun illerde hemşire okulları açılması gerektiğini tavsiye etmiştir (Cumhuriyet, 10.10.1948, s.6).

İsviçre’nin tanınmış verem uzmanlarından Dr. Mauren de Türkiye’de davet edilmiş ve “Veremin Yeni Usullerle Tedavisi” hakkında konferans vermesi istenmiştir. Dr. Mauren 25 Kasım 1948 tarihinde İstanbul’a gelerek bu konuda konferanslar vermiştir (Cumhuriyet, 13.11.1948, s.3).

Bu hekimlerin haricinde Londra Hastaneleri Başhemşiresi Miss E.E.P Momanus da davet üzerine Türkiye’ye gelmiştir. Miss Momanus’un hemşire okulları ve hemşire yetiştirme programları hakkında çeşitli incelemelerde bulunması, konferanslar düzenlemesi istenmiştir (Cumhuriyet, 10.02.1949 s.4). Yaptığı incelemeler sonucunda veremle mücadele hakkında açıklamalarda bulunan hemşire Momanus, Türkiye’deki veremle mücadele sağlık kuruluşlarının sayısının artırılması, Sağlık kuruluşlarında verem tarama muayeneleri yapılması, muayenesi yapılanlara fiş hazırlanması ve gerektiğinde bu fişlerle her yıl düzenli bir takip sistemi oluşturulması yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Hastanelerin bazılarında aynı yatakta iki tane hasta yatırıldığını belirten Momanus, bu uygulamadan bir an önce vazgeçilmesi gerektiğini, veremle savaşta gıda kontrollerinin iyi yapılması gerektiğini ilave etmiştir. Hemşirelerin yardımcısı olarak çalışan hasta bakıcılarını pek basit insanlar olarak gören ve hastalara çok sert davrandıklarına dair duyular alan Momanus bu davranışın yanlış olduğunu da belirtmiş, hastanın ilk tedavisinin şefkat ve tatlı dil olduğunu söylemiştir (Cumhuriyet, 24.02.1949, s.4).

Son olarak, 1950 yılında Birleşmiş Milletler (BM) sağlık teşkilatı üyesi bir heyet İstanbul’a gelmiş ve buradaki laborant okullarında ve verem dispanserlerinde incelemelerde bulunmuştur. Yaptıkları incelemeler sonucunda kuruluşları beğendiklerini ifade etmişlerdir (Cumhuriyet, 29.01.1950, s.2). Daha önceden gelen uzmanlar yaptıkları incelemelerde genel manada eleştirilerde bulunmuş olsalar da bu defa kurumların beğenilmiş olması veremle mücadelede atılan adımların olumlu yönde geliştiğinin bir göstergesidir. İncelemelerin yapılmasından kısa süre sonra 16 Şubat 1950 tarihinde BM Dünya Sağlık Teşkilatı tarafından veremle mücadele personeli yetiştirme ve gösteri merkezi kurulması için Bakanlar Kurulu tarafından Sağlık ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına yetki verilmiştir (Cumhuriyet, 29.01.1950, s.2).

Veremle Mücadelede Sivil Toplum Kuruluşları ve Faaliyetleri

Verem hastalığı konusunda Türkiye’de en ciddi mücadeleyi veren sivil toplum kuruluşu (STK)

derneklerdir. Bu nedenle ülkenin pek çok yerinde veremle mücadele edebilmek amacıyla demekler kurulmuştur. Kurulan bu demekler Türkiye’de uzun yıllar Sağlık Bakanlığı ile işbirliği içinde hareket etmişlerdir. Derneklerin tedavi boyunca hastayı ödüllendirme, sosyal ve ekonomik destek sağlamak gibi önemli işlevleri de olmuştur (Özkara, 2003, s.40, 90).

Türkiye’de ilk veremle mücadele derneği 18 Şubat 1923 yılında çocuk hastalıkları uzmanı Dr. Behçet Salih Uz tarafından İzmir’de kurulmuştur. Yine 1923 yılında Balıkesir’in ileri gelenleri tarafından Verem Savaş Derneği faaliyete geçmiştir (Gürkan, 2013, s.139). Kurulan bu demekler dışında çalışmalarını dikkat çeken, Türkiye’deki veremle mücadele konusunda çok önemli çalışmaları olan İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti 1927 yılında kurulmuştur (Tuğluoğlu, 2008, s.10). Daha sonraki yıllarda ismi İstanbul Veremle Mücadele Derneği olan bu kuruluş, halkın bilinçlenmesine çok önem vererek “Yaşamak Yolu” adında bir dergi de çıkarmıştır. 1940 yılında “Verem pulu” bastırılmaya başlanmış ve bu sayede 1941 yılında 40.216 lira, 1945 yılında 323.531 lira gelir elde edilmiştir (Yılmaz, 2014, s.68). İstanbul sinemacıları, Verem Mücadele Cemiyeti’nin ülke sağlığı için yaptığı önemli çalışmaları görerek, sinemaya gelenlere cemiyetin yardım pullarını almaları için teklifte bulunacaklarını taahhüt etmişlerdir. Bu sayede cemiyete önemli miktarda gelir sağlanmıştır. Lokantacılar ve otelcilerde aynı şekilde uygulamaya başlamışlardır (Cumhuriyet, 6.12.1940, s.2). 1943 yılında İstanbul Verem Savaşı Derneği tarafından ilk kez “Verem Savaşı Hemşire Okulu” açılmıştır. Bu okulda başlangıçta eğitim iki yıl olarak belirlenmiş, daha sonra süre dört yıla uzatılmıştır. Kız öğrenciler parasız yatılı olarak bu okulda eğitim almıştır. İstanbul Verem Savaşı Derneği, verem hakkında dünyadaki gelişmeleri takip edebilmek amacıyla çok sayıda doktor ve sağlık personeline burs vermiş, bunları yurt dışında eğitime göndermiştir (Kılıçarslan, 2010, s.677-678). Derneğin faaliyetleri aynı zamanda bağış yoluyla da desteklenmiştir. 1942 yılında yapımına başlanacak olan verem hastanesi için Karabük Demir ve Çelik Fabrikasından 15 ton, İstanbul’daki Sazmaş Şirketi’nden 10 ton ve ithal edilen demirlerden 25 ton olmak üzere toplamda 50 ton demir İstanbul Verem Savaşı Derneği’ne verilmiştir (BCA 030.00.00.00/179.235.24). 1949 yılında Naile Sağlam’ın yapmış olduğu bağışla İstanbul Verem Savaşı Derneği, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Çapa Kampüsünde “Naile Sağlam Verem Savaş Araştırma Enstitüsü” kurmuştur (Kılıçarslan, Koçoğlu, 2010, s.676). Ancak İstanbul Verem Savaşı Derneği’nin yaptığı iyi niyetli çalışmaları suistimale kalkışan bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar derneğin adını kullanarak para toplamışlardır. Bu nedenle demek gazetesine ilan vermek zorunda kalmıştır. İlan şu şekildedir:

“İstanbul Verem Savaşı Derneği Başkanlığından: Atatürk Verem Hastanesi Yaptırmak Derneği adına bir teşekkül makbuzlar ile bazı kimselerin para topladıkları ve birçok yerlerde İstanbul Verem Savaşı Derneği’nin bu işle alakadar olduğunu söylemekte buldukları istihbar edilmiştir. Erenköyünde tam teşekküllü ve iki yüz yataklı bir sanatoryumu ve on dört dispanseri bulunan İstanbul Verem Savaşı Derneği’nin bu şekilde bir teşebbüsü ve ne de bu nam ile para toplayan bir kolu vardır. Böyle ir teşekkülün mevcudiyetine inanmadığımız için keyfiyet alakalı makamlara da

bildirilmiştir. Sayın vatandaşların müteyakkız bulunmalarını rica ederiz (Cumhuriyet, 11.03.1949 s.6).”

İfadelerini kullanarak kamuoyunu bu konuda dikkatli davranmaya çağırılmışlar ve yaşanan hadise ile ilgileri olmadığını belirtmişlerdir.

Kurulan bu dernekler diğer yerlere de örnek olmuş her geçen gün derneklerin sayısı artmıştır. 1944 yılında Denizli Veremle Mücadele Derneği kurulmuştur (Bektaş, 2006, s.204). 1946 yılında Ankara Veremle Savaş Derneği faaliyete başlamıştır (Keskinbora, 2016, s.180). 1945-1946 yıllarına arasında ülkenin dört bir yanından şehir merkezlerine hasta akınları başlamıştır. Dr. Tevfik Sağlam devletin veremle mücadelede yetersiz kaldığının farkında olarak daha fazla Veremle Mücadele Demeklerinin kurulması gerektiğini savunmuştur (Vidinel, 2010, s.20).

İstanbul’da 1948 yılında verem konferansı düzenlenmiş, Tevfik Sağlam öncülüğünde katılımcı 48 yerel verem savaş derneği tarafından Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği, kurulmuştur (Kılıçaraslan, Koçoğlu, 2010, s.674). Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği kuruluşundan hemen sonra ilk faaliyeti pul kampanyası olmuştur. Bu çalışma sayesinde ülkenin dört bir yanında veremle mücadele duyurulmuş, demek için önemli miktarda gelir elde edilmiştir (Hisar, 2012, s.171). 15 Şubat 1950 tarihinde alınan kararla “Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği” genel menfaatlere yarar derneklerden sayılmıştır (BCA 030.18.01.02/121.107.2). (Bkz. Ek:4)

İçişleri Bakanlığı kurulan Verem Savaş Demeklerini genel menfaatlere yarar demekler kapsamına almıştır. Böylece devlet demeklere yardım yapmış ve bakanlıkla demekler işbirliği içerisinde çalışmıştır. Örneğin 25 Mayıs 1946’da Kayseri Verem Savaş Derneği, 25 Mayıs 1946’da Ankara Verem Savaş Derneği, 13 Mart 1948’de Eskişehir Verem Savaş Derneği, 19 Nisan 1948’de Trabzon Verem Savaş Derneği, 2 Mayıs 1948’de Seyhan Verem Savaş Derneği, 5 Mayıs 1948’de Sivas Veremle Savaş Derneği, 10 Ocak 1949’da Bursa Verem Savaş Derneği, 4 Şubat 1949’da Hatay Veremle Savaş Derneği, 18 Temmuz 1951’de Düzce Verem Savaş Derneği, İçişleri Bakanlığı tarafından genel menfaatlere yarar demekler kapsamına almıştır . Bu gelişme devlet ve demek işbirliğini daha da artmıştır. Hatta 1950’li yıllarda devlet verem ilaçlarını bazı zamanlarda demekler aracılığıyla ücretsiz olarak hastalara ulaştırmıştır (Özkara, 2010, s.662).

1 Temmuz 1948 tarihinde kabul edilen 5237 numaralı kanunla birliktedevlet veremle mücadeleye önemli bir destek sağlanmıştır. Çıkarılan bu kanuna göre belediyeler gece yarısından sonra açık kalacak eğlence mekânlarından aldığı verginin % 10’unu veremle mücadeleye ayıracaktır. Belediye sınırları içerisinde verem savaş derneği varsa bu pay yardım olarak derneğe verilecek eğer böyle bir teşkilat yoksa doğrudan doğruya belediye sınırları içerisinde bulunan yoksul veremliler için harcanacaktır (Resmi Gazete, 09.07.1948, s.14348). Bu kanunla kayda değer bir adım atılmış, veremle mücadele demeklerine önemli bir maddi kaynak sağlanmıştır.

Veremle Mücadele Konusunda Meclis Konuşmaları ve Yasal Düzenlemeler

Verem Hastalığı birçok kez meclis gündemine de taşınmıştır. Bazı milletvekilleri verem hastalığına dikkat çeken konuşmalar yapmış, veremle mücadele konusunda önerilerde bulunmuştur. Vekiller ülke genelinde ve milletvekili seçildikleri şehirlerde verem hastaneleri kurulmasını, yeteri kadar sağlık personeli görevlendirilmesi gibi pek çok konuda görüş bildirmişlerdir.

26 Aralık 1946 tarihinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bütçe görüşmeleri sırasında Rize Milletvekili Fahri Kurtuluş söz alarak; Milletvekili olduğu Rize şehrinde verem hastalıkları istatistiklerinin haddi aştığını belirterek konuşmasına başlamıştır. Kanunlara göre verem hastalığı oranının yüzde 6 olduğu yerlerde dispanser açılması gerektiğini, Rize’de bu oranın % 25’e ulaştığını, ancak röntgen cihazı olmadığını ve dispanserin yetersiz olduğunu söylemiştir. Var olan eksikliklerden dolayı Sağlık Bakanlığında ülke genelinde ve Rize’de veremle mücadeleye önem verilmesini rica etmiştir (TBMMTD, 26.12.1946, s.560).

Seyhan Milletvekili Dr. Makbule Dıblan ise konuşmasında; Ülkemizdeki verem hastası sayısının tahminlerden fazla olduğunu, sağlıklı olduğu düşünülen hastalara yaptığı sağlık taramasında büyük oranda verem hastalığı tespit ettiğini söylemiştir. Bu hastaların muayenelerini kulakla dinleyerek yaptığını eğer taramayı röntgen cihazı ile yapmış olsaydı teşhis koyulan hasta sayısının daha çok olabileceğini ifade etmiştir. Veremle mücadelede en aktif sağlık kuruluşunun dispanserler olduğunu ancak Sağlık Bakanlığı’nın böyle önemli kuruluşa 123.000 lira gibi düşük bir bütçe ayırmasını eleştirmiştir. Bir hekim olmasaydım bütçeye bakıldığında ülkemizde verem hastalığı diye bir şey olmadığını düşünür ve sevinirdim ifadelerini kullanan Dr. Dıblan, verem hastalığı konusunda uzman doktor sayısının az olduğunu, doktorlara 40 lira gibi az bir maaş verildiğini, sağlık personelinin çok yoğun çalıştığını söyleyerek çalışanların sorunlarını da dile getirmiştir (TBMMTD, 26.12.1946, s.568-569).

Bütçe görüşmeleri sırasında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Behçet Uz ise; Bakanlığın verem konusunda hassas davrandığını, verem dispanserlerinde 37.000 hasta muayene edildiğini ve bu kişilerin 2053’ünde verem hastalığı tespit edildiğini açıklamış veremle mücadele derneklerine yaptıkları çalışmalardan dolayı teşekkür etmiştir. 1946 yılının ilk dokuz ayı içinde Heybeliada Sanatoryumu ile Haydarpaşa, İzmir Bulaşıcı hastalıklar hastanelerine ve Cerrahpaşa’daki Verem Koğuşu’na 3.481 verem hastasının yattığını, bunlardan 20’sinin iyileştiğini, 460’ının kurumdan ayrıldığını, 1.337’sinin düzelmeye kaydettiğini ve 280’inin öldüğünü ifade etmiştir. Veremle mücadelede önemli sağlık kuruluşları olan sanatoryum ve verem hastaneleri bakımından durumun iyi olmadığını söyleyerek öz eleştiride de bulunmuştur (TBMMTD, 26.12.1946,s.572-573).

1 Eylül 1947 tarihinde Mardin Milletvekili Dr. Aziz Uras bulaşıcı hastalıklar ve veremle mücadele konusunda mecliste sağlık bakanına bir soru yöneltmiştir. Dr. Uras sorusunda; trahom, tifo, kara tifo, verem, dizanteri ve bağırsak parazitleri gibi bulaşıcı hastalıkların okullarda yayıldığını, bu nedenle sağlık bakanlığı ile okullar arasında mevcut bir iş birliği çalışmasının olup olmadığı hakkında bilgi

istemiştir. Bu soruya cevap olarak Bakan Dr. Uz; okulların sağlık işlerinin takip edildiğini bu amaçla illerde Sağlık Müdürlükleri ve İl Umumi Hıfzıssıhha meclislerinin, ilçelerde Hükümet, Belediye Doktorları ve İlçe Umumi Hıfzıssıhha Meclislerinin görevlendirildiğini, doktoru olan okullarda ise sağlık durumlarının bu doktorlar tarafından takip edildiğini belirtmiştir (TBMMTD, 01.09.1947, s.549-550).

11 Nisan 1949 tarihinde TBMM’de 5368 sayılı Verem Savaşı Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Kanunun çıkarılmasıyla birlikte veremle mücadelede somut bir adım atılmıştır. Bu kanuna göre Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı gerekli gördüğü yerlerde verem savaş teşkilatı kuracak, verem sanatoryumları, hastaneleri, prevantoryumları ve dispanserleri açılacaktır. Bunlara ek olarak verem pavyonları yapacaktır ya da kiralama, kamulaştırma yahut satın alma yoluyla bu kurumlar faaliyete geçirilecektir. Veremle mücadelede kullanılacak her türlü araç, taşınabilir ya da sabit röntgen cihazları alınacaktır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, özel idareler ve belediyeler, verem savaş demekleri tarafından kurulmuş olan verem sanatoryum, prevantoryum, hastane ve dispanserlerin faaliyetlerini sürdürebilmeleri için gerekli gördüğü durumlarda para ve aynı yardım yapacaktır (Resmi Gazete, 15.04.1949, s.15966). Kanun, tasarı oylamasına katılan 249 milletvekilinin hepsinin kabul oyu ile onaylanmıştır (TBMMTD, 11.04.1949, s.287). Cumhuriyet tarihinde veremle mücadele de çıkarılan en dikkat çekici ve en önemli kanun bu olmuştur (Özkan, 2010 s.680). Kanun tasarısıyla ilgili çok sayıda milletvekili konuşma yapmak için söz istemiştir. Yapılan konuşmalarda kanun tasarı mecliste olumlu karşılanmıştır ve milletvekilleri bu konudaki kendi fikirlerini beyan etmiştir. Sağlık ve Sosyal Hizmetler Bakanı Kemal Beyazıt konuşmacılar tarafından takdir edilmiştir. (TBMMTD, 11.04.1949, s.240) Bu kanun tasarısı mecliste görüşüldüğü sırada Muğla Milletvekili Mithat Sakaroğlu konuyla yaptığı konuşmada şunları ifade etmiştir. Tüm halkın uzun süredir beklediği veremle savaş tasarısının meclise getirilmesinden dolayı Sağlık Bakanına teşekkür etmiş, her yıl veremden 50.000 vatandaşın öldüğünü, bu konuda hazırlanmış ciddi bir istatistik çalışmasının olmadığını, mevcut hastaların ölenlerin on katı olduğunu, her hastanın hastalığını 3-5 kişiye bulaştırabileceğini söyleyerek hastalıktan kaynaklı tehlikeyi vurgulamıştır. Veremle mücadele demeklerinin imkânlarının kısıtlı olduğunu, bu kısıtlı imkânlarla rağmen yaptıklarından dolayı teşekkür etmiştir (TBMMTD, 11.04.1949, s.240).

Kanunun kabul edilmesinden sonra Sağlık Müdürü Faik Yargıcı kanunla ilgili gazetecilere şu açıklamalarda bulunmuştur: Bu kanunla kırk iki ilde on yıl içerisinde yapılması planlanan sağlık kuruluşları için 20 milyon lira, yapılan binaların donanımını sağlamak için 10 milyon lira harcanmıştır. Bu amaçla her yıl bütçeye 3 milyon lira ayrılacağını, İstanbul’un veremden kaynaklı en sıkıntılı şehir olduğunu, başka şehirlerden gelen hastalar nedeniyle hastanelerin dolduğunu söylemiş, verem tedavisi için bekleyen binlerce insan olduğunu çıkarılan bu kanunla birlikte Sağlık Bakanlığı’nın halka veremle mücadelede geniş ölçüde hizmet temin edeceğini ifade etmiştir. Farklı şehirlerde kurulacak sağlık kurumları ile herkesin kendi memleketinde tedavi olabileceğini İstanbul’un ağır bir yükten kurtulacağını belirtmiştir (Akşam, 13.04.1949, s.3).

Sonuç

Türkiye’de Milli Mücadele sonrasında halk sağlığını etkileyen sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu konuda başı çeken hastalıklardan bir tanesi verem olmuştur. Verem hastalığı konusunda önemli çalışmalar başlatılmış ve hastalığın tedavisiyle ilgili gelişmeler yakından takip edilmiştir. Özellikle 1930-1937 yılları arasında veremle mücadele konusundaki çalışmalar olumlu sonuçlar vermiş ancak devlet tam anlamıyla veremle mücadele konusunda yeterli olamamıştır. II. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Türkiye’de ekonomik ve sosyal sıkıntılara neden olmuştur. Bu dönemde halk arasında yayılan salgın hastalıkların başında yine verem hastalığı yer almıştır. Devletveremle mücadele için yeni sanatoryum, hastane, dispanser, pavyon gibi çeşitli sağlık kuruluşları inşa etmiştir. Nitelikli sağlık personeli yetiştirebilmek için okullar açmıştır.

Türkiye’deki verem hastalığı ve buna bağlı ölümlerin, çeşitli devletlerle kıyaslandığı istatistiksel çalışmalar incelendiğinde oranların yüksek olduğu tespit edilmiştir. Türkiye’de verem hastalığı ve buna bağlı ölümlerle ilgili şehirler kıyaslandığında ise İstanbul ön plana çıkmaktadır. Bu süreçte İstanbul veremle mücadelede önemli merkezlerden bir tanesi olmuştur. Pek çok çalışmanın ilki İstanbul’da başlatılmıştır. Halk tedavi olabilmek için İstanbul’a gelmiştir.

Devletin çalışmalarının yetersiz kaldığı durumlarda veremle mücadele dernekleri devreye girmiştir. Dernek çalışmalarının yararlarının farkında olan devlet yöneticileri derneklerin çalışmalarını kolaylaştıracak destekler sağlamıştır. Hatta bazı zamanlarda devlet dernekler aracılığıyla veremle mücadele etmiştir. Bu sayede verem hastalığının ortadan kaldırılması konusunda olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Yaşanan bu gelişmeler Sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliğinin önemini ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

- [1] BCA, 030.18.01.01/29.44.18
- [2] BCA, 030.00.00.00/179.235.24
- [3] BCA, 030.01.00.00/77.482.6
- [4] BCA, 030.01.00.00/77.482.6.1
- [5] BCA, 030.01.00.00/77.482.6.5
- [6] BCA, 030.01.00.00/77.482.6.6
- [7] BCA, 030.18.01.02/109.59.9
- [8] BCA, 030.18.01.02/11.31.14
- [9] BCA, 030.18.01.02/111.37.8
- [10] BCA, 030.18.01.02/111.37.9
- [11] BCA, 030.18.01.02, 116.19.17
- [12] BCA, 030.18.01.02/116.28.2
- [13] BCA, 030.18.01.02/116.31.6
- [14] BCA, 030.18.01.02/116.38.2
- [15] BCA, 030.18.01.02/116.38.7
- [16] BCA, 030.18.01.02/118.87.13
- [17] BCA, 030.18.01.02/118.96.15
- [18] BCA, 030.18.01.02/121.107.2
- [19] BCA, 030.18.01.02/126.55.5
- [20] BCA, 490.01.00.00/08.41.4
- [21] BCA, 030.18.01.02/121.107.3
- [22] BCA, 030.18.01.02/30.59.8
- [23] *TBMMTD*, 26 Aralık 1946
- [24] *TBMMTD*, 1 Eylül 1947
- [25] *TBMMTD*, 11 Nisan 1949
- [26] *Resmi Gazete*, 6 Mayıs 1930

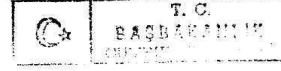
- [27] *Resmi Gazete*, 9 Temmuz 1948
- [28] *Resmi Gazete*, 15 Nisan 1949
- [29] *Akşam Gazetesi*, 13 Nisan 1949
- [30] *Cumhuriyet Gazetesi*, 11 Temmuz 1939
- [31] *Cumhuriyet Gazetesi*, 17 Temmuz 1940
- [32] *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Aralık 1940
- [33] *Cumhuriyet Gazetesi*, 20 Temmuz 1941
- [34] *Cumhuriyet Gazetesi*, 25 Temmuz 1941
- [35] *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Ekim 1948
- [36] *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Kasım 1948
- [37] *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Kasım 1948
- [38] *Cumhuriyet Gazetesi*, 13 Kasım 1948
- [39] *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Aralık 1948
- [40] *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Aralık 1948
- [41] *Cumhuriyet Gazetesi*, 20 Aralık 1948
- [42] *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Şubat 1949
- [43] *Cumhuriyet Gazetesi*, 24 Şubat 1949
- [44] *Cumhuriyet Gazetesi*, 11 Mart 1949
- [45] *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Mart 1949
- [46] *Cumhuriyet Gazetesi*, 29 Ocak 1950
- [47] Kasapoğlu, Aytül(2016), “Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Dönüşümü”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19(2).
- [48] Altun, Didem Akyol(2014), “Cumhuriyet Öncesi Dönemde İzmir Hastanelerinin Mekânsal Gelişimi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2.
- [49] Tuğluoğlu, Fatih(2008), “Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 13-14.
- [50] Hisar, Filiz ve Hisar, Kemal Macit, (2012), “Türkiye’deki Sağlık Politikaları ve Tüberküloz Kontrolü Üzerine Etkisi”, *Sürekli Tıp Eğitim Dergisi(STED)*.

- [51] Özkaya, Hilal(2016), “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele”, *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, Sayı 2.
- [52] İleri, Hüseyin; Seçer, Betül, vd.(2016), “Sağlık Politikası Kavramı ve Türkiye’de Sağlık Politikalarının İncelenmesi”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:12.
- [53] Vidinel, İlhan(2010), *Türkiye’de Tüberküloz Hastalığına Tarihsel Bir Bakış*, Toraks Kitapları Tüberküloz, AVES Yayıncılık, İstanbul.
- [54] Bektaş, İzzettin(2006), “Sözlü Tarihin Tanıklığında Cumhuriyet Döneminde Buldan’da Verem Gerçeği ve Veremle Mücadele”. *Buldan Sempozyumu*, Denizli.
- [55] Keskinbora, Kadircan(2016), “Savaştaki Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 6(3).
- [56] Gürkan, Mahmut(2013), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti’nin Propaganda Faaliyetleri”, *İzmir Göğüs Hastanesi Dergisi*, Sayı 2.
- [57] Çufalı, Mustafa(2012), *Türk Parlamento Tarihi: TBMM VIII. Dönem (1946-1950)*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları. Cilt:1, Ankara.
- [58] Dokuyan, Sabit(2013), “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Yaşanan Gıda Sıkıntısı ve Ekmek Karnesi Uygulaması”, *Electronic Turkish Studies*, 8(5).
- [59] *Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü(2004), 80. Yılda Tedavi Hizmetleri (1923-2003)*, Ankara.
- [60] Özkan, Suha(2010), *Ülkemizde Verem Savaşının Temel Kuruluşu: Verem Savaşı Dispanseri*, Toraks Kitapları Tüberküloz. AVES Yayıncılık, İstanbul.
- [61] Özkara, Şeref(2010), *Türkiye’de Tüberküloz Epidemiyolojisi*, Toraks Kitapları Tüberküloz, AVES Yayıncılık, İstanbul.
- [62] Özkara, Şeref; Aktaş, Zafer vd.(2003), *Türkiye’de Tüberkülozun Kontrolü İçin Başvuru Kitabı*, TC Sağlık Bakanlığı Verem Savaş Daire Başkanlığı, Ankara.
- [63] Kılıçarslan, Zeki ve Koçoğlu, Ferit(2010), *Türkiye’de Verem Savaşında Derneklerin Rolü*, Toraks Kitapları Tüberküloz, İstanbul, AVES Yayıncılık.
- [64] Çakırçoban, İsmail(2010), *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele*, Marmara Üniversitesi, İstanbul. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- [65] Kayış, İlyas(2009), *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Genel Durumu ve Uyguladığı Dış Politika*, Beykent Üniversitesi, İstanbul. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

- [66] Hot, İnci(2001), *Sihhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- [67] Yılmaz, Kerem(2014), *Tarihsel Süreçte Sanatoryum Heybeliada Devlet Sanatoryumu*, Marmara Üniversitesi, İstanbul. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

Ekler

T. C.
BAŞVEKÂLET
MÜHÜRLEME MÜDÜRLÜĞÜ
Sıra: 13251



KARARNAME

Eylülün altısından dokuzuna kadar (La Haye)de toplanacak Beynelmîlî Verem Konferansına, masrafları kendilerine ait olmak kaydı ile Hükümetimizi temsil etmek üzere izamı tensip kılınmış olan Müdürris Dr.Tevfik Salim Paşaya siyasi pasaport verilmesi; S.İ.M.Ve-kâletinin 10/6/932 tarih ve 151/10514 numaralı tezkeresile vukubulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 11/6/932 tarihinde x tasvip ve kabul olunmuştur.

11/6/932

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bş.V.

Tuncel

Ad.V.

Yusuf Kemal

M.M.V.

Da.V.

Ha.V.

Ma.V.

D. Neşin

Mf.V.

Ersoy

Na.V.

L. V. Karab

İk.V.

Ş. Örf

S.İ.M.V.

D. Neşin

G.İ.V.

Ali Rıza

Zr.V.

M. Kılıç

080 18 01 02 30 59 5

EK 1. Lahey'de toplanacak Uluslararası Verem Konferansı'na katılacak olan Dr. Tevfik Salim Paşa'ya siyasi pasaport verilmesi hakkında kararname.

1942 yılında
Türkiye'de 25 şehirde veremden görülen ölünler

<u>Şehir adı</u>	<u>Nüfus (1940)</u>	<u>Veremden ölüm adedi 1942</u>	<u>Verem ölümü (100.000 de)</u>
Adana	88,119	159	180.4
Afyon	25,897	34	131.2
Ankara	157,242	299	190.1
Antalya	24,957	31	124.2
Aydın	17,732	32	180.4
Balıkesir	30,110	94	312.1
Bursa	77,598	295	380.1
Çanakkale	24,621	101	410.2
Çankırı	10,235	13	127.0
Çorum	22,776	22	96.5
Denizli	19,461	18	92.4
Diyarbakır	42,515	61	143.4
Eskişehir	60,742	170	279.8
Gaziantep	57,132	68	119.0
İğal	30,007	29	96.6
İsparta	18,313	36	197.6
İstanbul	733,949	2,534	319.1
İzmir	183,762	608	330.8
Kırklareli	32,232	23	71.3
Kocaeli	39,120	81	278.1
Konya	56,465	107	189.4
Niğde	18,297	32	174.8
Manisa	37,623	78	207.3
Samsun	37,216	137	368.1
Tekirdağ	17,031	21	122.9
Toplam	1,913,202	9,083	265,6

030	01			77	482	6
-----	----	--	--	----	-----	---

EK 2: 1942 yılında Türkiye'de Veremden Ölenlerin İstatistik Çalışması

RESMİLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Liste. 1

Danimarka.....	34
Avustralya.....	40
Hollanda.....	41
A.B.Devletler.....	47
Almanya.....	50
Mısır.....	52
Yeniselanda.....	60
İngiltere.....	62
Uruguay.....	101
Arjantin.....	103
İspanya.....	122
Çekoslovakya.....	124
Romanya.....	162
Finalandiya.....	190
Polonya.....	195
Türkiye	198
Brezilya.....	250
Hindistan	283
Çin	430
Alaska.....	437

1946 yılında Washington Public Health raporlarına nazaran
bir kısım memleketlerde 100 bin nüfusa veremden ölenler .

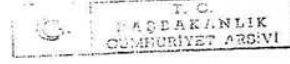
030	01			77	482	6
-----	----	--	--	----	-----	---

5

EK:3 1946 yılında Washington Public Health çalışmaları sonucunda hazırlanan bazı ülkelerde 100.000 kişide veremden ölüm oranları hakkında istatistik raporu.

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayı: 3
10643

KARAR



"Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği"nin genel menfaetlere yarar derneklerden sayılması, İçişleri Bakanlığının 81/175/734 sayılı ve 10/12/1949 tarihli yazısı ve Deniştay Genelkurulunun 49/281/28 sayılı ve 19/1/1950 tarihli kararı üzerine, 3512 sayılı kanunun 37 nci maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 15 / 2 / 1950 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İsmail İnönü

Başbakan J. Gündoğdu	Devlet Bakanı Başbakan Yardımcısı M. F. Köksal	Devlet Bakanı C. S. Kırık	Adalet Bakanı M. F. Köksal
Millî Savunma Bakanı M. F. Köksal	İçişleri Bakanı M. F. Köksal	Dışişleri Bakanı N. Sadık	Maliye Bakanı M. F. Köksal
Millî Eğitim Bakanı T. Bayraktar	Bayındırlık Bakanı S. Köksal	Eko. ve Ticaret Bakanı M. F. Köksal	Sa. ve So. Y. Bakanı M. F. Köksal
G. ve Tekel Bakanı M. F. Köksal	Tarım Bakanı M. F. Köksal	Ulaştırma Bakanı M. F. Köksal	Çalışma Bakanı M. F. Köksal
			İşletmeler Bakanı M. F. Köksal

180 18 01 32 121 107 2

EK 4: Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği'nin kamuya yararlı demeklerden sayılması hakkında kararname

Milli Mücadele'nin Dini Önderlerinden Şeyh Ahmed Senusi'nin Tarsus ve Mersin'de İkametleri ve Türkiye'den Ayrılışı¹

Nagehan ELEMANA²

Mersin University, Research Assistant, Institute Of Social Sciences, Mersin, Turkey

Received- Accepted: 20.11.2018-20.12.2018

Research Article

Öz

Şeyh Ahmed Senusi, Kuzey Afrika merkezli Senusiyye Tarikatı'nın lideridir ve Milli Mücadele Dönemi'nde Anadolu'da Ankara Hükümeti lehine önemli faaliyetler yürütmüştür. Şeyh Senusi Ekim 1924'te Türkiye'den ayrılmıştır. 25 Eylül 1922 tarihinden itibaren Tarsus'ta, 4 Temmuz 1923 tarihinden itibaren de Mersin'de ikamet etmiştir.

Literatürde Şeyh Senusi'nin Türkiye'den ayrılış şekli ve nedenleri ile ilgili birtakım çelişkili ve mesnetsiz bilgiler mevcuttur. Şeyh Senusi'nin Hanedan mensupları ile ilişkisi olduğu için Türkiye'den gönderildiği bu iddialardan biridir. Bu çalışmada Şeyh Senusi'nin Tarsus ve Mersin'de ikametinin nedenleri, ikameti esnasındaki faaliyetleri ve Türkiye'den ayrılış nedeni yerel basın ve arşiv belgeleri ışığında tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Senusi, Mersin, Tarsus.

Sheikh Ahmed Senussi's, Religious Leader Of The Turkish National Struggle, Residence In Tarsus And Mersin And Departure From Turkey

Abstract

Sheikh Ahmad Senussi is the leader of the North-Africa Senusiyya Order and carries out important activities in favor of the Ankara Government in Anatolia during the National Struggle Period. Sheikh Senussi leaves from Turkey in October 1924. Şeyh Senussi resides in Tarsus from the date of 25th September 1922 and in Mersin from the date of 4th July 1923.

In literature there are some contradictory and unfounded information about Sheikh Senussi's leaving situations and reasons from Turkey. One of these claims is that Sheikh Senussi is sent from Turkey because of the relationship with members of the dynasty. In this study the causes of Sheikh Senussi residence in Mersin and Tarsus, the activities of Sheikh Senussi during his residence in Tarsus and Mersin and cause departure from Turkey will be determined in the light of local press and archival documents.

Keywords: Sheikh Senussi, Mersin, Tarsus.

¹ Bu çalışma, Mersin Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimince 2016-2-TP3-1917 proje numarasıyla desteklenmiştir.

² nagehanyilmaz@yandex.com, ORCID: 0000-0002-0033-8082, This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

Giriş

Kuzey Afrika merkezli Senusiyye tarikatının lideri olan Şeyh Ahmed Senusi, tarikatın kurucusu olan Seyyid Muhammed b. Ali es-Senusi'nin torunudur. 1873 yılında tarikatın merkezi olan Cağbub'da dünyaya geldi ve 1902 yılında tarikatın başına geçti. Kuzey Afrika'nın Fransız, İngiliz ve İtalyanlar tarafından işgaline karşı tarikat olarak mücadele verdiler. Şeyh Ahmed Senusi, elde ettiği başarılar neticesinde Osmanlı Devleti tarafından Trablusgarp ve Bingazi valisi payesini aldı (Azamat, 2009, s. 527).

Şeyh Ahmed Senusi, her alanda İslam birliği fikrini savunan antiemperyalist görüşe sahip bir liderdir. 1918 Ağustos'unda, İttihad-ı İslam siyaseti güden İttihat ve Terakki liderlerinin özellikle Enver Bey'in ısrarları üzerine İstanbul'a geldi. Planlara göre Şeyh Ahmed Senusi ve daha birçok âlim, İslam birliğini tesis etmek için İslam dünyasını dolaşarak, insanları emperyalizme karşı uyandıracak, İttihad-ı İslam fikrini yayacak ve tüm Müslümanları cihada davet edecekti. Fakat Sultan Vahidendin bu projeyi desteklemediği için İstanbul'da kalmasının bir anlamı da kalmamıştır. Bunun üzerine Şeyh Ahmed Senusi memleketine dönmek istemiş ancak bu İtalya'nın izin vermemesi nedeniyle mümkün olmamıştır.³ Güvenlik nedeniyle Bursa'ya yerleştirilmiş iki yıl Bursa'da ikamete zorunlu kalmıştır. Daha sonra Milli Mücadele'ye dahil olmuş ve Anadolu'da Ankara Hükümeti lehine önemli faaliyetler yürütmüştür. Doğu ve Güneydoğu illerini dolaşmış, buralarda hutbe ve nutuklar irad ederek buradaki halkı ve aşiretleri Milli Mücadele'nin haklılığına ve sömürgeci devletlere karşı cihada katılmaya ikna etmeye çalışmıştır (Ertürk, 2016, s. 130, 199, 201, 205-209, 218, 252).

Şeyh Ahmed Senusi, Türkiye'de geçirdiği son yıllarda Tarsus ve Mersin'de ikamet etmiştir. Tetkik eserlerde Türkiye'den ayrılışı ile ilgili farklı tarihler verilmektedir. Ayrıca Türkiye'den ayrılış nedeni ile ilgili de birbirinden farklı, çelişkili ifadeler mevcuttur. Bu nedenle bu çalışmada, arşiv belgeleri ve gazete haberleri temel alınarak, Şeyh Ahmed Senusi'nin Tarsus ve Mersin'de ikamet etmesinin nedeni ve ikamet tarihlerinin belirlenmesi, burada bulunduğu süre içerisindeki faaliyetleri ve Türkiye'den ayrılış nedeni ile ilgili iddiaların netliğe kavuşturulması ve ayrılış tarihinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Şeyh Ahmed Senusi'nin Tarsus ve Mersin'de İkametleri

Şeyh Ahmed Senusi, Temmuz 1920'de Milli Mücadele'ye dahil olduktan sonra Bursa'dan Eskişehir'e, oradan da Konya'ya gitmiş ve bir müddet Konya'da kalmıştır. 15 Kasım 1920 tarihinde Ankara'ya giden Şeyh Ahmed Senusi, özel bir görevle Diyarbakır merkezli Elcezire bölgesine gönderilmiştir.

³ Şeyh Ahmed Senusi, 1911'de İtalyanların Trablusgarp'ı işgali üzerine yaklaşık sekiz sene tarikat mensupları ve yerli halkla birlikte İtalyan sömürgeciliğine karşı mücadele etmiştir. İtalyanlar bu süreçte sürekli Şeyh Ahmed Senusi'yi anlaşmaya ikna etmeye çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardır. Şeyh Ahmed Senusi tarikatın liderliğini kuzeni Muhammed İdris Senusi'ye bırakmış ve İdris Senusi mücadele etmek yerine İtalyanlarla anlaşma yolunu seçmiştir. Bu nedenle İtalyanlar 1918'de Türkiye'ye giden Şeyh Ahmed Senusi'nin, işgal bölgelerindeki nüfuzundan çekindikleri için yeniden memleketine dönmesine izin vermemişlerdir. Artuç, 2013: 60, 163.

Bu görev, Irak tahtına aday gösterilecek olan II. Abdülhamid'in oğlu Burhanettin Efendi'nin naibi olarak orada bulunmasıdır.⁴ Bu görevi gerçekleştirememiş olsa da Şeyh Ahmed Senusi uzun süre bölgede ikamet etmiş, Anadolu'nun çeşitli illerine seyahatlerini buradan gerçekleştirmiş, faaliyetlerini buradan yürütmüştür. Bu dönemde Ekim 1921 ve Ocak 1922 tarihlerinde Tarsus'a da iki ziyaret gerçekleştirmiştir (CA, 01003701-26; CA, 01003701-25.).

8 Nisan 1922'de Mustafa Kemal tarafından Başkumandan imzasıyla Heyet-i Vekile Riyaseti'ne gönderilen bir yazıda; Şeyh Ahmed Senusi'nin, Diyarbakır'daki memurlar kendisini incittiği için artık Diyarbakır'da kalmak istemediğini, memleketine dönme imkânı da kalmadığı için Adana'ya yerleştirilmesini ve nüfusu yaklaşık yüz kişiyi bulan ailesini de Adana'ya naklettirerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin taht-ı himayesinde bulundurmak istediğini, burada ziraatla uğraşmak istediğinden kendisine yeterli miktarda arazi ve beş hanenin verilmesini istediği bildirilerek konuyla ilgili görüş istenmektedir (BCA, 2017-03-28 (1) 0014; BCA, 2017-03-28 (1) 0017). Şeyh Ahmed Senusi'nin Diyarbakır'daki memurlarla ne gibi bir sıkıntı yaşadığı maalesef bilinmemektedir. 16 Nisan 1922 tarihli cevabi yazıda; Şeyh Ahmed Senusi'nin Adana'ya yerleşmesi ve kendisine arazi ve hane verilmesi teklifinin kabul edildiği belirtilmiş ve “yalnız vazîfe-i mahalliyye icâbâtı hasebiyle vaz'iyet-i masunelerinden istifade edilmek üzere müşârin-ileyhin daha bir müddet orada kalması muvâfık görülmüştür” denmektedir (BCA, 2017-03-28 (1) 0009; CA, 01003701-7).

Şeyh Ahmed Senusi, Diyarbakır'da kalmak istemediği için ve Elcezire bölgesinden geçici bir süre ayrılmasına müsaade edilmediği için Urfa'ya gitmiştir (CA, 01003701-33). 14 Ağustos 1922'de Adana'ya gitmek üzere Urfa'dan hareket ettiği bildirilmektedir (ATASE, ISH, 1543-107ae). Önce Antep'e giden Şeyh Ahmed Senusi, buradan Maraş'a geçmiş, bir ay kadar Maraş'ta kaldıktan sonra da önce Adana sonra da Tarsus'a gelmiştir (CA, 01003701-40; CA, 01003701-40; CA, 01003701-39).

Şeyh Ahmed Senusi 25 Eylül 1922 tarihinde Tarsus'tan Mustafa Kemal'e yazdığı telgrafta, bazı önemli meseleler hakkında kendisiyle görüşmek istediğini yazmaktadır. Bu tarihten sonra yapılan yazışmalardan Şeyh Ahmed Senusi'nin 1924⁵ yılında Türkiye'den ayrılışına kadar önce Tarsus'ta daha sonra da Mersin'de ikamet ettiği görülmektedir.⁶ Şeyh Ahmed Senusi, Adana'ya yerleşme niyetiyle Urfa'dan ayrılmasına rağmen Tarsus'a gelmiştir. Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektupta bunun nedenini; Adana'ya

⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 3, 22 Temmuz 1922, s. 563. İngiliz sömürgesine karşı ayaklanan Iraklılar, Türk Hükümetinde yardım talep etmiştir. Buna binaen Ankara Hükümeti tarafından, Kuzey Irak'taki aşiretleri desteklemek üzere Elcezire Cephesi kurulmuş, Irak ve Musul'u kapsayacak, Osmanlı Hükümeti'ne bağlı ve başında Osmanlı Şehzadesinin bulunacağı bir Irak Hükümet-i İslamiyesi'nin kurulması planlanmıştır. Şeyh Senusi'nin de, Şehzade bölgeye varana kadar naib olarak hükümetin başına getirilmesine karar verilmiştir.

⁵ Bazı kaynaklar Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den ayrılış tarihi olarak 1926'yı göstermektedir. Bkz. Azamat, 2009: 529; Ziadeh, 1958, s. 71. Ancak Şeyh Ahmed Senusi, 1924 Ekim ayında Türkiye'den ayrılmıştır. BCA.2017.03.28 (1) 0051; Northern Whig, November 5, 1924; Belfast News-Letter, November 12, 1924.

⁶CA, 01003701-35; CA, 01003701-36;CA, 01003701-27;CA, 01003701-23;CA, 01003701-7;CA, 01003701-6; ATASE, ISH, 1548-21ab;CA, 01003701-2;ATASE, ISH, 1548-21;CA, 01003701-1;CA, 01003701-8; ATASE, ISH, 1611-56aa; BCA, 2017-03-28 (1) 0043;BCA, 2017-03-28 (1) 0035; BCA, 2017-03-28 (1) 0034; BCA, 2017-03-28 (1) 0058.

vardığında burada yerleşilecek ev tedarik edilememesi üzerine mecburen Tarsus'a gelip Tarsus'ta gereken evleri kiralamış olduğunu söyleyerek açıklamıştır (CA, 01003701-37). Maalesef bu mektubun tarihi yoktur. Ancak 3 Kasım 1922 tarihinde Adana Havalisi Kumandanı Mirliya Muhiddin Bey tarafından Mustafa Kemal'e yazılan telgrafta; Tarsus'ta Şeyh Ahmed Senusi ile görüştüğünü, Şeyh Ahmed Senusi'nin Adana'da beklediği gibi karşılanmadığı ve bunun İngilizlerce itibarının azlığına delalet edeceği için çok üzgün olduğunu, iki üç ay sonra Ankara'ya giderek Mustafa Kemal'e veda edeceğini küskün bir dille söyledikten sonra memleketine gideceğini söyleyerek yaveri Kemal Efendiye Mersin'e gidip ev araması emrini verdiği bildirilmektedir. Muhiddin Bey, Kendisinin Şeyh Ahmed Senusi'yi Mersin'de uygun bir ev bulunmadığını söyleyerek şimdilik vazgeçtiğini ve münasip bir ikametgâh bulunana kadar Tarsus'ta kalacağını yazmaktadır (CA, 01003701-12). Bununla ilgili direk bir bilgi olmasa da 4 Temmuz 1923 tarihinden itibaren yazışmalarının Mersin'den yapılması Şeyh Ahmed Senusi'nin bu tarihten sonra Mersin'e yerleştiğini göstermektedir (BCA. 2017-03-28 (1) 0043; BCA. 2017-03-28 (1) 0035; BCA. 2017-03-28 (1) 0025).

Şeyh Ahmed Senusi 15 Ekim 1922 tarihinde Mustafa Kemal'e bir mektup yazmıştır. Bu mektubu yazma sebebi ifadelerinden anlaşıldığına göre bir nevi içini dökmektir. Şeyh Ahmed Senusi mektubunda; Medine'ye ve vatanına gitmek konusundaki "*ta'cizât*"nın nedeninin çektiği hastalık olduğunu, hastalığını arttıran şeyin ise bir süredir gördüğü ihanetler olduğunu yazmaktadır. Bu ihanetlerden bahseden Şeyh Ahmed Senusi, bunun bir şikâyet mahiyetinde olmadığını, aralarındaki samimiyete güvenerek anlatma lüzumu gördüğünü belirtmiştir. Yaşadığı sıkıntıları maddeler halinde izah eden Şeyh Ahmed Senusi ilk olarak: Adana vilayetine ikameti için münasip yerler hazırlanması ile ilgili Dahiliye Vekaleti tarafından gerekli yerlere emir verilmesine rağmen hazırlık yapılmadığını; "*mahâlli ihzârı değil vâli ve kumandan beylerden ve umûm me'mûrînden cüz'î bir iltifât bile görmedim.*" diyerek belirtmektedir. İstasyonda sadece vali beyle iki üç beyin soğuk bir şekilde kendisini karşıladığını, konaklamaları için bir daire açmaya teşebbüs eden zatlara bir ihtiyat mülazımının anahtarları engel olduğunu, bu duruma çok üzüldüğünü, kendisinin bir akşam hükümet konağında, maiyetinin de hotel ve hanlarda gecelediğini ve ertesi gün Tarsus'a harekete mecbur kaldığını belirtmektedir. Yaşadığı diğer bir sıkıntı da Tarsus'a geldiğinde kendisine tahsis edilen ev ile ilgilidir. Hıristiyan bir kadının oturduğu ev müftü tarafından tahliye ettirilerek kendisine tahsis edilmiş fakat kadın daha sonra evinin geri verilmesi için müftüye müracaat etmiştir. Müftü de kadına, ben seni çıkmaya zorlamadım, evi teslim etmemeliydin, git kaymakama şikâyet et demiştir. Şeyh Ahmed Senusi, isminin bu şekilde şikâyetle anılmasının kalbini rencide ettiğini yazmıştır. Son olarak kendisini ziyaret için Şam'dan gelen muhaddis es-Seyid Muhammed Cafer Efendi el Kettani'yi uğurlamak için Mersin'e gittiğinde yaşadığı sıkıntıyı yazmıştır. Şeyh Ahmed Senusi'nin ifadesine göre; yer hazırlanması için Mersin mutasarrıflığına haber verilmesine rağmen Adana'da gördüğü muamelenin aynıyla karşılaştığını ifade etmektedir. Bu nedenle misafirlüğünü kabul eden bir efendinin evinde iki üç gün konaklamış fakat bu süre zarfında mülkiye ya da askeriye kimse gelip hatırı sormadığı gibi, geçici olarak maiyete verilen bir polis ve bir jandarma ertesi gün geri alınmıştır. Şeyh Ahmed Senusi maruzatını dile getirdikten sonra;

“Şahsımı muhâfaza şöyle dursun el-yevm hâricen ve dâhilen işlerimi tesviye edecek bir tek nefere muhtacım. Bu husûsât âtiyyen düşmanlarımın zebân-dırâzlığına [atıp tutan, dil uzatan] ve husûsen İngilizlerin güft ü gûlarına [dedikodu] bir sahne olacaktır ve bu yüz-den hissiyâtım târ ü mâr ve pâ-y-mâl [ayaklar altına alınmış, çiğnenmiş] olacaktır.”

diyerek, bunların sebebiyle ilgili bir değerlendirme yapmıştır. Şeyh Ahmed Senusi'ye göre vilayet dâhilindeki memurlar, ya Dahiliye Vekaletinden gelen emirleri dikkate almamaktadırlar ya ahaliye karşı kendisinin itibar ve haysiyetini bitirmek istemektedirler ya da bu memleketten tardinın (koğulma, sürülme) icap ettiği anlaşılmaktadır. Mektubunu bitirirken Mustafa Kemal'e “*vicdân-ı nezîhlerini rencide eden*” bu söylemlerinden dolayı affını istediğini belirterek, bu hali biran evvel düzeltmek üzere görüşmek istemektedir (CA, 01003701-22).

Daha sonra 2 Kasım 1922'de Mustafa Kemal'in Adana Havalisi Kumandanı Muhiddin Paşa'ya gönderdiği telgrafta; Ankara'daki önemli işlerimizi bitirdikten sonra Adana'ya, mümkün olmazsa Konya'ya kadar gelerek Şeyh Ahmed Senusi ile görüşmek arzusundayım, diyerek kendisinden görüş istemiştir (CA, 01003701-15). Muhiddin Paşa 3 Kasım 1922'de Mustafa Kemal'e “*Dakika te'hîri câiz değildir*” notuyla bir yazı göndermiştir (CA, 01003701-12-13-14). Yazıdan anlaşıldığına göre Muhiddin Paşa, Mustafa Kemal'in görüş istemesi üzerine Şeyh Ahmed Senusi ile görüşmek üzere Tarsus'a gitmiştir. Şeyh Senusi'nin kendisini çok iyi karşıladığını ancak çok üzgün olduğunu bildirmektedir. Şeyh Ahmed Senusi Muhiddin Paşa'ya; Adana'da beklediği gibi karşılanmadığı için çok üzüldüğünü, ancak üzüntüsünün sebebinin şahsıyla ilgili değil, “*İngilizlerce kadr ve i'tibârının azlığına delâlet edeceği için*” olduğunu söylemiştir. Ayrıca kendisine her taraftan teklifler geldiğini, İngilizlerin kendisine bir milyon lira teklif ettiklerini, Bursa'da bulunduğu sırada davetiyeler gönderdiklerini, “*zâbitânın bile neficeden ümîd-vâr olmadıklarını söyledikleri bir zamânda*” kendisinin onları reddettiğini ve memleketine gideceği için iki üç ay sonra Ankara'ya gidip “*zât-ı devletlerine*” veda edeceğini “*küskün bir lisânla söyledikten sonra*” yaveri Yüzbaşı Kemal Efendi'ye Mersin'e gidip bir ev araması emrini vermiştir. Muhiddin Paşa, Yaver Kemal Efendi'ye Şeyh Ahmed Senusi'nin Mersin'e gitme sebebini sormuştur. Kemal Efendi; Şeyh Ahmed Senusi'nin Sovyetlerle ve İtalya ile muhabere ettiğini, Mersin'e gitme nedeninin adamları ve eşyalarını birer ikişer Bingazi'ye göndermek ve daha sonra hangi hükümetle anlaşılrsa onların vapuruyla Mersin'den hareket etmek olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Muhiddin Paşa, Kemal Efendi'den uygun bir ev bulamadığı bahanesiyle Şeyh Ahmed Senusi'yi şimdilik oyalamasını istemiştir. Daha sonra Şeyh Ahmed Senusi Hali-fesi Şeyh Zavi'yi Muhiddin Paşa'ya göndererek; Mersin'e gitmesinde siyasi açıdan bir sakınca olup olmadığını sormuş varsa gitmekten vazgeçeceğini bildirmiştir. Muhiddin Paşa, Şeyh Hazretlerinin Mustafa Kemal ile doğrudan haberleştiklerini, kendisinin bu konuda bir fikir beyan etme yetkisinin olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Şeyh Zavi; Şeyh Hazretlerinin havalı kumandanlığı dâhilindeki meseleler ile ilgili daima kendisine müracaat edeceğini söylemiştir. Muhiddin Paşa yazının sonunda şahsi kanaatinin; Şeyh Ahmed Senusi'nin, kendisinin ihmal edildiği fikrine kapıldığı, “*şahsının ehemmiyetini göstermek için hükûmât-ı ecnebîyye ile doğrudan doğruya münâsebâta girişerek daha ziyâde i'tibâr ve ikrâm göre-*

ceğine kail olduğu tarafa nakl-i mekân edeceği” şeklinde olduğunu belirtmiştir. Elimizdeki belgelere göre Şeyh Ahmed Senusi daha önce Mustafa Kemal ile yapmış olduğu yazışmalarda bu yazıda geçen bu kırgınlığından bahsetmiş ancak yabancı devletlerle irtibat kurduğundan bahsetmemiştir.

Mustafa Kemal 4 Kasım 1922 tarihinde Şeyh Ahmed Senusi'ye yazdığı bir şifre telgrafta; “Ankara’da işlerimizin hitâmunu müteâkab yakın zamânda bi’z-zât Tarsus’a gelerek zât-ı âlîlerini ziyâret ve ellerinizi öpme şerefiyle mübâhî [övünen] olacağım efendim”, demektedir (CA, 01003701-6). Şeyh Ahmed Senusi de 14 Kasım 1922 tarihli cevabında “Ziyâret vazîfemizken Tarsus’a teşrif-i beşâretinizden mesrûriyyet [sevinme] ta’rif hâricindedir” diyerek memnuniyetini belirtmiştir (CA, 01003701-8).

Şeyh Ahmed Senusi, Mustafa Kemal’in 15 Mart 1923 tarihindeki Adana ziyaretinde, Mustafa Kemal’i Adana tren garında karşılamış ve Mustafa Kemal Şeyh Ahmed Senusi’ye kehribar bir tespih hediye etmiştir (*Hakimiyet-i Milliye*, 16.3.1923, s. 1). Mustafa Kemal, planında olmamasına rağmen ricâlin, halkın kendisini beklediği yönündeki ısrarları üzerine 17 Mart 1923 günü Tarsus’a gelmiş ve bu kez kendisini Tarsus istasyonunda karşılayan Şeyh Ahmed Senusi ile şehrin içlerine kadar yürüyerek sohbet etmiştir (Pınar, 2018, s. 382). Hatta Şeyh Ahmed Senusi ve Mustafa Kemal’in bu karşılaşma ve yürüyüş esnasında çekilmiş fotoğrafları da vardır (Bkz. Ekler). 8 Mart 1923 günü ise Mustafa Kemal, Camii Cedit Mahallesi’ndeki evinde Şeyh Ahmed Senusi’yi ziyaret etmiş ve öğle yemeğini beraber yemişlerdir (Pınar, 2018, s. 383; *Hakimiyet-i Milliye*, 19.3.1923, s. 1).

Elimizde bu tarihten sonra ikili arasında bu konu hakkında yapılmış yakın tarihli bir yazışma yok. En yakın tarihli belge 11 Temmuz 1923 tarihinde Şeyh Ahmed Senusi tarafından Mustafa Kemal’e gönderilen mektuptur (BCA.2017.03.28. (1) 0036). Mektupta şu ifadeler geçmektedir:

“İşbu arzıdan evvel takdîm ettiğim bir mektubda vatana avdet için müsâade-i fahîm-ânelerini istemiştim. Vatanımda ahâlînin şuûmunu [işlerini] tedvîre [idare edecek] kimse olmamasına mebnî mezkûr talebde bulunduğum. Bu avdet mes’elesine dâir ba’zı husûsât hakkında zât-ı fahîm-ânelerinizle müzâkerede bulunmak üzere zât-ı fahîm-âneleriyle ictimâ’ etmek niyyetindeyim. (...) Vatanıma avdet ızturârındayım [mecburiyet]. Bundan dolayı bana gücenmeyiniz. Müsâadenizi esirgemeyiniz. Mukaddemâda [evvelce] müsâadeyi va’d buyurmuşunuz. Her halde müsâadenizi recâ ederim.”

Tarihsiz başka bir mektupta da Şeyh Ahmed Senusi; ailesinin yanına dönmek hususunda çaresiz olduğunu, bunun nedeninin de validesinin vefatından sonra ailesinin işleriyle uğraşacak kimsenin olmaması olduğunu belirterek, bu konuda daha önce vaat ettiğiniz gibi yardım ve müsâadenizi rica ederiz, demektedir (BCA.2017.03.28 (1) 0040). Elimizdeki yazışmalar arasında yaklaşık dokuz ay gibi bir süre bulunmaktadır. Buradaki ifadelerden Şeyh Ahmed Senusi ve Mustafa Kemal arasında bu dokuz aylık süre zarfında da yazışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu yazışmalar maalesef elimizde yoktur. Şeyh Ahmed Senusi’nin mektubundaki ifadelerinden, Mustafa Kemal’in daha önce memleketine gitmesi için

müsaade etmesine rağmen daha sonra bundan vazgeçtiği anlaşılıyor. Mustafa Kemal'in Şeyh Ahmed Senusi'nin memleketine gitmesi için şartların çok uygun olduğunu ve gidebileceğini bildirdikten sonra neden bu fikrinden vazgeçtiği tam olarak bilinmemekle birlikte, Mustafa Kemal'in Muhiddin Paşa'dan Şeyh Ahmed Senusi'nin kendisinden habersiz yabancı devletlerle anlaşmaya çalışmasına karşılık verdiği bir tepki olduğu düşünülebilir. Ayrıca, İtalyanların Şeyh Ahmed Senusi'nin Bingazi'ye dönmesine izin verilmemesi, Türkiye'de alıkonması hususundaki baskısı da etkili olmuş olabilir (*BOA, HR.İM. 22/65 (1923 11 01)*).

Şeyh Ahmed Senusi 15 Ağustos 1923 tarihinde yeniden bir telgraf göndererek; Ankara'ya gelmek için Eylül ayı başında hareket edeceğini bildirmiş ve hazırlıklar hususunda gerekli makamlara emir verilmesini rica etmiştir (*BCA.2017.03.28 (1) 0035*). Mustafa Kemal telgrafın altına Heyet-i Vekile Riyasetine iletmek üzere “*recâ ederim müşârün-ileyhin mes’alesi âcil olarak tespît olunsun*” şeklinde not düşmüştür. Bu tarihten sonra Şeyh Ahmed Senusi'nin bu ve bazı başka konularla ilgili olarak Mustafa Kemal'den ziyade Heyet-i Vekile Reisi'ne yazdığı görülmektedir. 23 Ağustos 1923'te Şeyh Ahmed Senusi tarafından Heyet-i Vekile Riyaseti'ne gönderilen telgrafta; Vatanıma dönmem ve başka bazı konuları görüşmek üzere sulhün tamamlanmasından sonra Ankara'ya geleceğimi Gazi Başkumandan Hazretlerine vaktiyle arz etmişim ve bu konuda bana söz vermişlerdi. Ancak hastalığımdan dolayı yaklaşan kış mevsimine tahammül edemeyeceğimden “*vazîfe-i vedâ'-yı ifâ etmek üzere lâzım gelen muâmelelerin*” hızlandırılmasını rica ederim, demektedir (*BCA.2017.03.28 (1) 0034*). 24 Ağustos 1923 tarihinde de Heyet-i Vekile Reisi Ali Fethi Bey tarafından gönderilen telgrafta Şeyh Ahmed Senusi'ye; Ankara'ya teşrifinin uygun görüldüğü ve seyahati için gerekli emirlerin verildiği bildirilmiştir (*BCA.2017.03.28 (1) 0024; BCA.2017.03.28 (1) 0028*). *Hakimiyet-i Milliye*'nin haberine göre Şeyh Ahmed Senusi 11 Eylül 1923 tarihinde Ankara'ya varmış ve ilk iş olarak Mustafa Kemal'i ziyaret ederek veda vazifesini ifa etmiştir (*Hâkimiyet-i Milliye*, 12.9.1923, s. 2). *Yenigün*'den öğrendiğimize göre Şeyh Ahmed Senusi bir ay kadar Ankara'da kaldıktan sonra 11 Ekim 1923'te Tarsus'a dönmüştür (*Yenigün*, 11.10.1923, s. 2). Aynı gazetenin bir başka haberinde de Şeyh Ahmed Senusi'nin Tarsus'a döndükten sonra bir ay kadar dinlenip, sonrasında Mısır'a gideceği haberi yer almaktadır (*Yenigün*, 9.10.1923, s. 1). Haberde Şeyh Ahmed Senusi'nin Mısır'a gidiş amacı belirtilmemiştir ancak daha sonraki haber ve yazışmalardan Mısır'dan memleketine gitmeyi planladığı anlaşılmaktadır.

1 Kasım 1923 tarihinde Hariciye Vekâleti'ne gönderilen bir yazıda, İtalyan sefiri Mösyö Malisa'nın Şeyh Ahmed Senusi'nin Mersin'den Bingazi'ye gideceği yönünde istihbarat aldığı, “*Şeyh Bingazi'ye geçecek olursa bu sırada bir müddet kan döküleceği cihetle Senusi'ye Bingazi'ye gitmemesi için nasihat edilmesini recâ*” ettiği ve bunun “*İtalya'da hüsn-i te'sîr edeceğini*” ifade ettiği bildirilmektedir (*BOA, HR.İM. 22/65 (1923 11 01)*). Bu belgedeki ifadelerden İtalyanların, Şeyh Ahmed Senusi'nin yeniden Trablusgarp'a dönmelerinden ve onun verdiği cesaretle yeniden bir direnişle karşılaşmaktan çekindikleri anlaşılmaktadır. Bu duruma engel olmak için de alenen Türkiye Hükümeti'ni ve Şeyh Ahmed Senusi'yi tehdit ettikleri görülmektedir. 15 Kasım 1923 tarihli *Varlık* gazetesi, Şeyh Ahmed Senusi'nin Mısır'da

olduğu ve buradan Trablus ve Bingazi'ye giderek milli hareketi idare edeceği şeklinde bir haber yayınlamıştır. Şeyh Ahmed Senusi, İtalyanların tehditlerine rağmen Mısır'a kadar gitmeyi başarmış, fakat Mısır üzerinden memleketine gitmesi mümkün olmamıştır ve tekrar Türkiye'ye dönmüştür.

Şeyh Ahmed Senusi, Mersin'de bulunduğu sürece ikametgâh masrafları her zaman olduğu gibi hükümet tarafından karşılanmıştır. Fakat son sene ikamet ettiği hane ile ilgili bazı problemler yaşamıştır. 29 Mayıs 1924 tarihinde İsmet Paşa'ya bir mektubunda yazdığına göre; Rum bir aileye ait olan bir evde oturmaktayken, Mersin Valisi evin satıldığını söyleyerek, evden çıkması gerektiğini, yine Mersin'de kendisi için uygun bir ev tedarik edeceğini vaat etmiştir. Kendisi de hükümet nereyi uygun görürse orayı kabul edeceği cevabını vermiştir. Ancak ertesi gün Mersin'de bir ev bulmanın mümkün olmadığı söylenerek, Tarsus'a nakledilmesi teklif edilmiştir. Şeyh Ahmed Senusi de, "*hayatına düşman olan*" Tarsus'un havasıyla uyum sağlayamayacağı için kesinlikle gidemeyeceğini beyan etmiştir. Ertesi gün evi satın alan kişinin kendisine geldiğini ve elindeki yazıda evden çıkmasını ya da mahkemeye başvuracağını uygunsuz bir dille yazdığını ve bu durumun kendisini çok üzdüğünü belirtmiştir. Bunun şahsına değil "*Cumhûriyyet-i fahîm-ânemize* [itibar ve nüfuz sahibi] *bir taarruz*" olduğunu, vatanına dönmesine müsaade edilene kadar maden sularından istifade etmek üzere İzmir'e ve hamamlardan istifade etmek üzere Bursa'ya gitmek istediğini bildirerek, münasebetsizliğe meydan verilmemesi için gerekenin yapılmasını rica etmiştir (BCA, 2017-03-28 (1) 0007). İsmet Paşa bunun üzerine hemen Mersin Vilayeti'nden konuyla ilgili bilgi verilmesini istemiştir (BCA, 2017-03-28 (1) 0006). 30 Haziran 1924 tarihinde Mersin Vilayeti'nden gelen cevapta şu ifadeler yer almaktadır: Şeyh Ahmed Senusi, bir seneden fazladır Mersin'e yirmi dakika mesafede olan Osmaniye Mahallesinde güzel bir evde ikamet etmektedir. Bu hane Yunan tebaasından birine ait olduğu için Vilayet tarafından ahaliden birisine kiralanmış ve o kişi de Şeyh Ahmed Senusi'ye kiralamıştı. Daha sonra mal sahibinin harb kazançlarından olan borcuna mahsuben hükümet tarafından müzayedeye çıkarılarak dokuz bin küsur lira bedelle birkaç ay önce şimdiki sahibine kiralanmıştır. Yeni sahibi meskenin dolu olması yüzünden pek çaresiz ve eve muhtaç kalmış evin tahliyesi hususundaki müracaatı uygun bir dille ertelenmiştir. Fakat hane etrafında bulunan bahçedeki meyve ağaçlarının yaz mevsimi dolayısıyla kuruma tehlikesinde olduğunu, kendisinin de muhtaç durumda olduğunu, dokuz bin lira gibi bir meblağ vermesine rağmen evsiz kaldığını belirterek tekrar müracaat etmiş ve haklı görülmüş bunun üzerine Şeyh Ahmed Senusi için uygun bir ev bulmaya çalışılsa da hem kendisinin konumuna uygun hem de maiyetiyle birlikte ikametine kafi bir ev bulunamamıştır. Tarsus'ta uygun bir ev bulunmuş ancak Şeyh Ahmed Senusi istememiş bunun üzerine ev sahibine bir miktar para verilerek iki ay daha müsaade etmesi için ikna edilmiştir. Bu bilgiler verildikten sonra: Şeyh Hazretlerine karşı hiç kimse tarafından herhangi bir hümmetsizlik yapılmamıştır. Hükümet tarafından kendisinin hiçbir şeyi eksik edilmemektedir. İsteddiği yerde ev bulunamaması ve hane sahibinin haklı olduğu konusunda maiyetindekilerin kendisine durumu izah ederek ikna edeceği yerde "*sü-i* [kötü] *telkinâttâ*" bulunarak hükümetin bu haneye sahibinin rızası olmadan el koyabileceği yönünde ikna etmişlerdir ve bu nedenle başvekâlete müracaat etmiştir, denilmektedir. Bu nedenle, ancak hane sahibinin rızasıyla Şeyh hazretlerinin sınırlı bir şekilde ikametinin mümkün olacağı, hükümet-

çe hane sahibine rica etmek dışında başka bir muamelenin mümkün olmadığını Şeyh Ahmed Senusi'nin maiyetine tekrar tebliğ kılındığı belirtilmektedir (BCA, 2017-03-28 (1) 0008).

Şeyh Ahmed Senusi 5 Ağustos 1924 tarihinde İsmet Paşa'ya yazdığı mektubunda hanesiyle ilgili problemi yeniden dile getirmiş, bazı şahıslar ikamet ettiğimiz konak önünde bağırarak “göçmekliğimizi söylemektedirler”, diye yazmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bir misafirine karşı yapılan bu tecavüz karşısında, evden çıkmak ve ortada kalmak hükümetin şerefine uygun olmaz, diyerek bu muameleden dolayı çok mağdur ve üzgün olduğunu dile getirmiş ve bir çaresi varsa bu meselenin çözülmesini istemiştir (BCA, 2017-03-28 (1) 0055). 14 Ağustos 1924 tarihinde de ev sahibinin Mustafa Kemal'e mağduriyetini bildiren bir mektup yazdığı görülmektedir. Mektupta; varımızı yoğumuzu harcayarak geçimimizi sağlamak için aldığımız bahçe ve evde Şeyh Ahmed Senusi Hazretleri ikamet etmektedir. Bu nedenle her gün zarara uğruyoruz. Aylarca uğraştık çare bulamadık. Hümmetsizlik etmemek için mahkemeye başvurmadık ancak artık tahammülümüz kalmadı. Hakkımızı aramak için hangi makama başvuracağız? “*Kanûn adâlet tecellî etmeyecek ve bizler efrâd-ı milletten değilsek istirhâmâtımızın netîcesinin*” bildirilmesini rica ediyoruz, ifadeleri yer almaktadır. Mustafa Kemal meseleyi Başvekil İsmet Paşa'ya havale etmiştir. İsmet Paşa 18 Ağustos 1924 tarihinde Şeyh Ahmed Senusi'ye yazdığı cevabında; ikamet ettiği hane üzerinde tasarruf hakkının mülk sahibine ait olduğunu, mülk sahibinin tasarruf hakkından men edilmesinin kanunlara uygun olmadığını kendilerince de malum olduğunu belirterek istirahatini temin için gerekenlerin yapılmasının Mersin Vilayeti'ne bildirildiğini ifade etmiştir (BCA, 2017-03-28 (1) 0053).

Şeyh Ahmed Senusi Türkiye'den ayrılacağı sıralarda İsmet Paşa'ya yazmış olduğu 22 Ekim 1924 tarihli mektubunda; bunun bir veda mektubu olduğunu belirterek, iki aydır gitmek için uğraştığını, fakat bu süreçte bazı meselelerin kendisini üzdüğünü dile getirmektedir. Bunlardan birinin ikamet ettiği ev ile ilgili olduğunu söyleyen Şeyh Ahmed Senusi, daha önce durumu size arz etmiştim fakat siz de hane sahiplerinin haklı olduğunu belirterek haneyi terk etmemi istemiştiniz fakat hiçbir şekilde başka ev bulunamadı ve ev sahiplerinden Türkiye'den ayrılana kadar kalmam konusunda ricada bulunmuştuk. Hane sahibi kıyaslanamaz derecede fahiş bir kira ücreti talep etti. İleri gelen şahıslarla meseleyi kendisiyle görüşmek üzere haber gönderildi fakat hala haber gelmedi. Bir de baktım ki mahkemeden çağrılıyorum, diyerek şaşkınlığını dile getirmiştir. Şeyh Ahmed Senusi, kendisinin gaspçı, saldırgan ya da hükümetin emirlerine isyan eden bir kişi olmadığını, hükümetin geçici bir misafiri olarak böyle bir muameleye maruz kalmaktan üzüntü duyduğunu dile getirmiş ve son günlerimi sahrada geçirsem de evden çıkacağım, sözleriyle sitemde bulunmuştur (BCA, 2017-03-28 (1) 0051).

Hariciye Vekâleti'ne 28 Haziran 1924 tarihinde gönderilen belgeye göre; İtalyanlar halen İstanbul'da Trablusgarplıların oluşturduğu gizli bir komitenin olduğuna inanmakta ve Türkiye Hükümeti'nin Trablusgarp'a fiilen maddi yardımda bulunduğu görüşünü kuvvetlendirerek vesayet elde etmeye çalışmaktadırlar. Ayrıca Şeyh Ahmed Senusi'nin Trablusgarp mücahedesini teşvik ettiği, Mersin'de ikamet ettirilmesinin sebebinin de Trablusgarp ile muhabere ve oraya cephaneye vesaire gönderilmesini sağlamak

olduğu iddia edilmektedir (BOA, HR.İM. 109/48 (1924 07 02)). Şeyh Ahmed Senusi 5 Temmuz 1924'te Mustafa Kemal'e ve İsmet Paşa'ya hitaben yazdığı mektubunda bu konuya değinerek; “*Bu günlerde bazı müfşidler [bozan] çıkardıkları şâyialarda [söylenti] gıyâ biz Türkiye'den vatana gizlice cebe-hâne [cep-hane] ve zâbitân gönderiyormuşuz cidden müteessir [üzüntülü] oldum. Ahvâlimizin her bir noktası nezd-i fahîm-ânelerince bedîdârdır [sizcede malumdur] (...) o zâbitler kimlerdir ve o kumandanların ismi yok mu?*” sözleriyle iddiaların doğru olmadığını dile getirmektedir. Devamında da İtalya, İngiltere ve Fransa arasında Türkiye'ye karşı bazı ittifak girişimleri olduğunu haber vermektedir. Ardından İtalya tarafından kendisine casuslar gönderildiğini belirterek gönderilen bir casus hakkında uzun uzun bilgi vermektedir. Şeyh Ahmed Senusi bu casusun; İtalya mekteplerinde terbiye görmüş on dört on beş yaşlarında bir sabi olduğunu, kendisine göçmen çocuğu olduğunu söylediğini ve kendisine birtakım sorular yönelttiğini ve tavrından şüphelenilerek polise teslim edildiğini belirtmektedir. Şeyh Senusi, bu gencin kendisinin mal ve mülkü ile ilgili detaylı soruların yanı sıra, şu soruları sorduğunu yazmaktadır (BCA, 2017-03-28 (1) 0058-0059):

*“Şeyh Senusi'nin vatana gitmesini Türkiye Hükûmeti kabul eder mi? Vê-yâhûd belki diğ-
er ecnebî bir hükûmetle vuku' bulacak harb dolayısıyla te'hîr eyler mi? Şayet ecnebî bir
hükûmetle bir harb vuku'unda kendisini bir cephe veya bir kut'a riyâsetine ta'yîn edecek-
ler mi? Hükûmet bugün kendisine asker tahsîs etmiş midir, ne kadardır ve nerededir?”*

Şeyh Ahmed Senusi yine aynı mektubunda İtalyanların beş altı ay önce kendisine sulh teklifin-
de bulduklarını ve kendisinin bu teklifi reddettiğini ifade ettikten sonra, vatanına dönmek için Mısır
Kralı'na başvurduğunu, Kralın ise “*Ahmed Şerif Senusi'ye yazınız ki İtalyanlarla sulh yapmadıkça Mısır'a
duhûlü kabil değildir*” şeklinde cevap verdiğini belirtmektedir. Burada İtalya'nın Şeyh Ahmed Senusi'nin
Bingazi'ye dönmesine engel olmak için her yolu denediğini ve Mısır Kralını etkisi altına aldığı görülme-
tedir. Şeyh Ahmed Senusi, senelerdir ailesinden ve vatanından ayrı kalması, sürekli Trablusgarp'taki mü-
cahitler tarafından davet edilmesi ve masrafları nedeniyle Türkiye Devleti hazinesini zarara uğratması gibi
nedenlerle İtalyanlarla sulh müzakeresini kabul etmek durumunda kaldığını söylemiş, sulh görüşmesi için
birtakım şartlar öne sürdüğünü fakat bunların İtalyanlarca kesinlikle kabul görmeyeceğini düşündüğünü
de belirtmiştir.

Şeyh Ahmed Senusi, 5 Temmuz 1924'te Mustafa Kemal'e hitaben yazdığı bir mektubu 6
Temmuz 1924 tarihinde aynen İsmet Bey'e göndermiştir. Bu mektupta; daha önce İtalyanların sulh için
kendisine gönderdikleri şahsı reddettiğini belirterek, Mısır Kralı Fuad'ın İtalyanlarla sulh yapmadıkça
Mısır'a girmesinin mümkün olmadığı cevabını vermesi üzerine, mecburen bazı önemli şartlar dâhilinde
olmak üzere sulh görüşmesi için vekâlet gönderdiğini, ancak İtalyanların bu şartlarını katıyen kabul ede-
ceklerini zannetmediğini yazmaktadır. Sulha mecburiyetini de; uzun zamandır ailesinden ayrı kalmak,
Trablusgarplı mücahitler tarafından sürekli dönmesi için davetler gönderilmesi ve milli hazineyi masrafa
uğratmak ve bunun mahcubiyeti altında ezilmek olarak açıklamıştır. Devamında yine hamamlardan istifa-

de etmek ve göbeğinde meydana gelen fitne ameliyat ettirmek maksadıyla Bursa'ya gitme niyetinde olduğunu söyleyerek, döndükten sonra veda için “*taraf-ı fahîm-ânelerine gelmek asil emelimdir*”, bu ise “*re’-y-i fahîm-ânelerine*” bağlıdır, “*mümkün olacağı takdirde kendimi bahtiyâr add ederim*”, demektedir (BCA.2017.03.28 (1) 0059; BCA.2017.03.28 (1) 0057). Şeyh Senusi daha önce veda için Ankara'ya gitmiş olsa da, belki de aradan bir yıl gibi uzun bir süre geçmiş olması nedeniyle, yeniden veda için Ankara'ya gitmek istediği görülmektedir.

Şeyh Ahmed Senusi, Mustafa Kemal'e gönderdiği 21 Ekim 1924 tarihli telgrafında; önümüzdeki perşembe yahut ondan sonraki perşembe günü Medine'ye doğru hareketim kesinleşti diyerek vedasını içeren bir mektup takdim edileceğini yazmıştır (CA, 01016467-504). Telgraftaki bu ifadelerden Şeyh Ahmed Senusi'nin son vedasını yazı aracılığı ile yapacağı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni muhtemelen Şeyh Ahmed Senusi'nin rahatsızlığıdır.

Şeyh Ahmed Senusi'nin bu konuyla ilgili yazmış olduğu elimizde bulunan son mektubu 22 Ekim 1924 tarihinde İsmet Paşa'ya hitaben yazdığı mektuptur. Şeyh Ahmed Senusi mektubunda; bunun bir vedaname olduğunu, Kasım ayında mutlaka Türkiye'den ayrılacağını belirterek, “*çünkü hiçbir sûrette ikamet kabiliyeti kalmadığını hissettim*” diye eklemektedir. İki aydır Mısır'a gidebilmek için çok çaba sarf ettiğini, bunun için sürekli “*Mısır rüesâ [reisler] ve vüzerasıyla muhâbere*” halinde olduğunu belirterek, maksadının Mısır'a gizlice gitmek olduğunu belirterek, yayılırsa belki kabul edilmez ve tekrar Mısır sahillerinden geri çevrilirim diye korkuyorum, demektedir. İfadesine göre Şeyh Ahmed Senusi; Suriye üzerinden gitmek niyetinde değildir çünkü Suriye gazetelerinin dedikodu ve “*tatavalarından*” ve Ankara Hükümeti hakkında kötü zanda bulunmalarından korkmaktadır. Ancak çok zor durumda kalırsa Suriye üzerinden hareket etmek zorunda kalacağını söylemektedir. Mektubun sonunda ise “*hayırlı bir ilâve*” diyerek, şu ifadelerle yer vermiştir (BCA.2017.03.28 (1) 0051):

“Şu önümüzdeki penc-şenbih günü Suriye tarikiyle hareket etmek niyetindeyim. Mümkün olmayacağı takdirde öbür penc-şenbih günü hareket ve Medîne-i münevvere'ye doğru azîmet azmindeyim kalblerimiz sizdedir. [...] Muhâberemiz devâm eder Gazî Paşa Hazretlerine selâmımın arzını ricâ ederim.”

Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 25 Ekim 1924 tarihli bir belgeye göre İtalyan Mösyö Montagna; Şeyh Ahmed Senusi'nin Mersin'den gitmek üzere olduğuna dair haberler aldıklarını, fakat daha önce Hükümetten Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye dâhilinde alıkonulacağına dair kendilerine teminat verildiğini hatırlatmıştır (BOA, HR.İM. 245/43 (1924 10 25)). İtalyanların bu tehditlerine rağmen Şeyh Ahmed Senusi 23 yahut 30 Ekim 1924 tarihinde Türkiye'yi terk etmiştir. *Tarsus* gazetesinin 6 Kasım 1924 tarihli sayısında, tarih ve kaynak belirtmeden; Şeyh Senusi'nin Mekke'ye “*muvasalat*” ettiği haberi yer almaktadır. Ancak Şeyh Ahmed Senusi her ne kadar Mekke ve Medine'ye gitmek, oradan da memleketine dönmek amacıyla Türkiye'den ayrılmış olsa da, yabancı basında çıkan bir dizi habere göre 6 Kasım 1924 tarihinde Mekke'de olması pek mümkün görünmemektedir. *Tarsus* gazetesindeki haberde azimet (yola

çıkma) kelimesi yerine sehven muvasalat (varmak) kelimesi kullanılmış olmalıdır. *Northern Whig*'in 5 Kasım 1924 tarihli haberine göre Şeyh Ahmed Senusi; Necid Sultanı İbn Suud ve diğer Arap hükümdarlarıyla hilafetin geleceğini tartışmak amacıyla yola çıkmıştır. Aynı haberde Şeyh Ahmed Senusi'nin Suriye'yi ziyaret ettiği bildirilmektedir. *Belfast News-Letter*'in 12 Kasım 1924 tarihli haberine göre de Şeyh Ahmed Senusi Filistin'e gitmiştir ve buradan Necid'e gideceği tahmin edilmektedir. Yani 6 Kasım 1924 tarihinde henüz Hicaz bölgesine gitmemiştir. *Tarsus* gazetesinin haftada iki kez çıktığı da hesaba katılırsa bunun Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den ayrılışı ile ilgili bir haber olduğunu ve gecikmeli olarak verildiğini söylemek mümkündür.

İngiltere, Fransa ve İtalya Şeyh Ahmed Senusi'yi Türkiye'den ayrıldıktan sonra da rahat bırakmamış, bu devletlerin casusları Şeyh Ahmed Senusi ölene dek onu yakından takip etmeyi sürdürmüşlerdir.

Şeyh Ahmed Senusi Ekim 1924'te Türkiye'den ayrılmıştır. Türkiye'den ayrılışına kadar 25 Eylül 1922 tarihinden itibaren Tarsus'ta, 4 Temmuz 1923 tarihinden itibaren de Mersin'de ikamet etmiştir. Şeyh Ahmed Senusi Tarsus ve Mersin'de ikamet ettiği dönemde, zaman zaman Konya, Ankara, Diyarbakır, Mısır gibi farklı yerlere seyahatler yapmaya devam etmiştir (*Öğüt*, 7.12.1922, s. 4; *Yenigün*, 8.12.1922, s. 1; *Yenigün*, 19.1.1923, s. 2; *Yenigün*, 21.1.1923, s. 3; *Yenigün*, 9.10.1923, s. 1). Ancak Milli Mücadele'nin sona ermiş olması nedeniyle eskisi kadar aktif olmadığı, dolayısıyla da ulusal basındaki haberlere çok fazla konu olmadığı görülmektedir. Yerel gazetelerin nüshalarının tam olarak günümüze ulaşmaması nedeniyle de bölgedeki faaliyetleri hakkında pek fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Yalnızca 22 Ekim 1923 tarihli *Tarsus* gazetesinde, 18 Ekim 1922 Cuma günü Şeyh Ahmed Senusi'nin Mersin Yeni Camii'de Mevlid-i Şerif tilavet ettiği ve sonrasında TBMM Hükümetine ve İslam âlemine hayırlı dualar ettiği bilgisine rastlanmıştır.

Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den Ayrılış Nedeni İle İlgili İddialar

Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den ayrılış nedeni ile ilgili farklı iddialar vardır. Birincisi, zaten Milli Mücadele'nin sona ermesinden sonra ona ihtiyacı kalmayan Ankara Hükümeti'nin İtalyanların baskısı üzerine Şeyh Ahmed Senusi'yi Türkiye'den gönderdiği iddiasıdır. İkinci iddia, Şeyh Ahmed Senusi'nin gizlice Osmanlı hanedan mensuplarıyla iletişim kurduğu gerekçesiyle TBMM tarafından alınan kararla Türkiye'den çıkarılmış olduğudur. Diğer bir iddia ise Hilafetin ve saltanatın kaldırılmasından dolayı uğradığı hayal kırıklığı olduğu yönündedir.

Ankara Hükümeti'nin İtalyanların baskısı sonucunda Şeyh Ahmed Senusi'yi Türkiye'den gönderdiği yönündeki iddialar (Bu yöndeki iddialar için bkz. Özköse, 2000a, s. 79; Özköse, 2000b, s. 78) gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü İtalyanlar kontrol altına almaya çalıştıkları Trablusgarp'ta, Senusiler'in Şeyh Ahmed Senusi önderliğinde uzun yıllar süren direnişlerini gördükten sonra Şeyh Ahmed Senusi'nin Senusiyye tarikatının mensuplarına manevi etkisiyle verdiği direnme gücünden çekindikleri için Türkiye

Hükümeti'nden Şeyh Ahmed Senusi'nin Trablusgarp'a dönmemesi için Türkiye'den ayrılmasına müsaade edilmemesi yönünde talepte bulunmuşlardır. Hatta bunun için Şeyh Ahmed Senusi'nin masraflarını karşılamayı dahi teklif etmişlerdir (*BOA, HR.İM. 20/67 (1923 08 04); BOA, HR.İM. 22/65 (1923 11 01); BOA, HR.İM. 245/43 (1924 10 25)*). Yine daha önce de bahsedildiği üzere, Şeyh Ahmed Senusi Türkiye'den ayrılmadan hemen önce, İtalyan Mösyö Montagna; Şeyh Ahmed Senusi'nin Mersin'den gitmek üzere olduğuna dair haberler aldıklarını ve daha önce Türkiye Hükümeti tarafından Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye dâhilinde alıkonulacağına dair kendilerine teminat verildiğini hatırlatmıştır (*BOA, HR.İM. 245/43 (1924 10 25)*). Bu nedenle Türkiye Hükümetine, Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den gönderilmesi yönünde baskı yapmaları mümkündür.

Şeyh Ahmed Senusi'nin Osmanlı hanedanı üyeleriyle ilişkisi olduğu gerekçesiyle hükümet tarafından alınan kararla Türkiye'den çıkarıldığına dair iddia⁷ da bulunanlardan biri, Kadir Özköse'dir. Özköse, doktora tezinde ve daha sonra bir kitabında şu ifadelerle yer vermiştir:

“Lozan Antlaşması'ndan sonra, Türkiye'de ikameti, İtalyanlar'ı rahatsız etti. Bu tarihten sonra, Senusi'ye dost olanlar ondan kurtulmanın fırsatını kollamaya başladı. T.C. hükümeti onu eskisi gibi pek ağırlamak niyetinde değildi. Hükümet tarafından, Seyyid Ahmed eş-Şerif'in Osmanlı Hanedanı üyeleri ile yakın temas içerisinde bulunduğu gerekçesiyle Türkiye'den ayrılmasına karar verildi.”

Özköse bu bilgiyi verdikten sonra dipnotta şu açıklamayı yapmıştır (Özköse, 2000a, s. 79, 135-136; Özköse, 2000b, s. 78):

“Bu yargıya varılmasına sebep teşkil eden olay şu minvaldeydi: T.C. uyruklu bir müridi Seyyid Ahmed eş-Şerif'i ziyaret eder. Beyrut'a gideceğini söyleyerek kendisinden helallik diler. Seyyid Ahmed eş-Şerif, Beyrut'ta bulunan Sultan II. Abdülhamid Han'ın büyük oğlu Emir Selim Efendi'yi ziyaret etmesini söyler. Emir Selim Efendi'ye iletmek üzere bir de mektup verir. Mektubunda uzun süre kendisiyle mektuplaşamama hususundaki özrünü bildirir. Sürgünde bulunan Emir Selim Efendi'ye hitaben, tavsiye niteliğinde sabır ayetlerini sunar: “Allah sabredenlerle beraberdir.” (Enfal, 8/46) ayetiyle mektubuna son verir. Mersin'den ayrılan genç, Adana ile Halep yolu üzerinde Türk sınır muhafızları tarafından yakalanır. Üzeri arandığında, cebindeki mektup bulunur ve Ankara'ya götürülür. Ankara'da hapsedilen bu gence, şiddet kullanılınca, Emir Selim Efendi'yi ziyaret etme niyetiyle, bu mektubu kendilerine Seyyid Ahmed eş-Şerif'in verdiğini söyler.”

⁷ Özköse, 2000a, s. 79; Özköse, 2000b, s. 78; Azamat, 2009, s. 529. Orhan Koloğlu eserinde; bu iddiaların kaynağı olarak Hayrüddin ez-Zirikli'nin *el-A'lâm* adlı eserini göstermiştir. Bkz. Hayrüddin ez-Zirikli, 2002, s. 135. Koloğlu bu iddiada bulunanların bunu kanıtlayacak herhangi bir belge sunamadıklarını belirterek, bu iddiaların mesnedsiz olduğunu vurgulamıştır. Bkz. Koloğlu, 1981, 149. Ancak Zirikli'nin eserinde böyle bir iddiaya rastlanamamıştır. Kötü bir çeviriden kaynaklanan yanlış anlaşılma dolayısıyla bu yönde bir çıkarım yapılmış olabilir.

Özköse dipnottaki bu açıklamasından sonra ise kaynak olarak Kadir Mısıroğlu'nun *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler* isimli kitabına atıf yapmıştır. Ancak Mısıroğlu'nun çalışmasında böyle bir bilgi yoktur.⁸ Ancak Özköse'nin Türkçe çevirisini yapmış olduğu bir eserde benzer ifadeler vardır. Nicola Ziadeh'in kaleme aldığı kitapta; 1926 yılında Atatürk'ün Şeyh Ahmed Senusi'nin Osmanlı ailesine yakınlık göstermesi ya da hilafeti gerçekleştirmek istemesinden kuşkulandığı için, Şeyh Ahmed Senusi'den Türkiye'yi terk etmesini istediği bilgisi yer almaktadır (Ziadeh, 1958, s. 71). Ancak yazar bu bilginin kaynağını belirtmemiştir.

Böyle bir bilgiye ulaşmak için ilk akla gelen güvenilir kaynak arşiv belgeleri ve *TBMM Zabıt Cerideleri*'dir. Ancak yapılan taramalar sonucunda ne arşiv belgelerinde ne de *Zabıt Cerideleri*'nde bu konuyla ilgili herhangi bir bilgi yer almadığı tespit edilmiştir. Ayrıca yerli ve yabancı basında da bu konuyla ilgili hiçbir habere rastlanmamıştır.

Özköse'nin dipnotta yapmış olduğu açıklamaya gelince, bahsedilen genç, İbrahim Edhem (İbrahim Edhem hakkında geniş bilgi için bkz. Ortak, 2016) isminde bir vaizdir. İbrahim Edhem, Şeyh Said İsyanyla bağlantılı olarak, irticai faaliyet ve halkı isyana teşvik suçlarıyla Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak idama mahkûm edilmiştir. Tutuklandığı sırada yanında bulunan ve Şeyh Ahmed Senusi tarafından Şehzade Selim Efendi'ye hitaben yazıldığı iddia edilen bir mektup da mahkemede delil olarak kullanılmıştır. Ne yazık ki bu mektubun tam içeriğine, henüz mahkeme evraklarının ilgili kısmı tasnif edilmediğinden, ulaşmak mümkün değildir. Mektubun içeriği ile ilgili kısmi bilgilere yalnızca mahkemeyi takip eden gazeteler ve yayınlanan Şark İstiklal Mahkemesi karar ve zabıtlarından ulaşılabilmektedir.

İbrahim Edhem'in mahkemedeki sorgulaması sırasında mektup ile ilgili diyaloglar şu şekilde gerçekleşmiştir. Şeyh Ahmed Senusi'yi ne maksatla ziyaret ettiği sorulunca, “*Mısır'a tahsile gideceğimden kendisinden bir tavsiye istedim.*” cevabını vermiş, “*Kime tavsiye istediniz?*” sorusuna ise: “*Tavsiyeyi kime yazacağını tahsis etmedim. Kendisi Abdülhamid'in oğlu Selim Efendi'ye yazdı.*” denmiştir. Daha sonra Mehmed Selim Efendi'nin o sırada nerede olduğu sorulmuş, İbrahim Edhem Şam'da olduğunu söyleyince, “*Sen Mısır'a gidiyorsun o Şam'da?*” diye ifadesindeki çelişki sorulunca, Selim Efendi'nin Mısır'daki tanıdıklarına tavsiye yazması için olduğunu belirtmiştir (*Vakit*, 15.7.1925, s.2).

Mahkeme esnasında mektubun içeriğinde: “*Bu zât geldi, ârzû ve gayesi fikrimize muvâfıktır; kendisine icâb eden muâvenet ve nezâreti îfâ buyurunuz*”, “*Müicâdele eden, hilâfet hakkında kitap yazan bir adamdır*”, “*Biz İbrahim Edhem'in fikirlerini öğrendikten sonra sizin yanınıza gitmesini muvâfık bulduk. Siz de tanımuş olursunuz.*” şeklinde ifadeler geçtiği söylenmiştir (*İkdam*, 6.7.1925, s. 3; *İkdam*, 7.7.1925, s. 1; *Vakit*, 6.7.1925, s. 3; *Vakit*, 15.7.1925, s. 2).

Sonuç olarak mahkeme, 7 Temmuz 1925 tarihinde İbrahim Edhem'i, Şeyh Ahmed Senusi'nin

⁸ Kitabında bu konuyla ilgili bir bilgi olsa bile Mısıroğlu, tarihçi ve akademisyen olmadığı gibi güvenilir bir müellif de olmadığı için, çalışmasının akademik bir çalışmada kaynak olarak gösterilmesi doğru değildir.

vatana ihanetten dolayı milli sınırlar dışına çıkarılan eski şehzadelerden Selim'e hitaben yazdığı “*şekl-i hükümeti yıkmak maksadını müstehdif* [hedefleyen] *mektûb*”u alarak Adana, Urfa, Besni, Malatya, Elazığ ve Diyarbakır'a kadar seyahat ederek, halkı isyana teşvik ve şekl-i hükümeti yıkmayı amaçladığı anlaşıldığından Ceza Kanunu'nun 45. Maddesi'nin bu tür fiillerle ilgili fırkası delaletiyle birinci babının birinci faslına müzeyyel madde-i kanuniye ahkâmına tevfikân idamına müttefikân karar verilmiştir, ifadeleriyle idama mahkûm etmiştir (*İkdam*, 7.7.1925, s. 1; *Vakit*, 7.7.1925, s.3; Akyürekli, 2013, s.102-104).

Mektup elimizde olmadığı için içeriğinde gerçekten hükümet şeklini yıkmak üzere isyanı teşvik edecek unsurlar olup olmadığı bilinmemektedir. Aslında burada İbrahim Edhem'in mektubu ne yönde kullandığı değil de Şeyh Ahmed Senusi'nin mektubu hangi niyetle yazmış olduğu önemlidir. Çünkü Mahkeme heyetinin Arapça olan mektubun içinden çekip aldıkları kısımlar dışında ne içerdiği bilinmiyor. Zira Şeyh Ahmed Senusi bu mektubu sâfiyane duygularla İbrahim Edhem'e inanıp itimat ederek gerçekten ilim tahsili için bir tavsiye mektubu olarak kaleme almış olabilir. Bu noktada bir diğer husus olarak İstiklal Mahkemeleri'nin yargılama ve karar alma şekli de hesaba katılmalıdır. Devletin gücünü ve otoritesini vurgulamak için çoğu kez menfi tavırlarla ve yetersiz delillerle, hafif suçlar için bile idam veya ağır cezalar verdikleri görülmektedir (Akyürekli, 2013, s. 23-25, 35).

Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den hanedan mensupları ile olan ilişkisi nedeniyle çıkarılması hususuna dönecek olursak, İbrahim Edhem, Şeyh Said isyanına destek olduğu gerekçesi ile Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmıştır. Şeyh Said isyanı 1925 senesi Şubat-Nisan ayları arasında cereyan etmiştir. Şark İstiklal Mahkemeleri de 7 Nisan 1925'te Şeyh Said Ayaklanması ile ilgili yargılamaları yapmak üzere kurulmuştur. Şeyh Ahmed Senusi ise 1924 Ekim ayında Türkiye'den ayrılmıştır (CA, 01016467-504). Dolayısıyla Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den ayrılmasının bu mektupla ilgisi olması mümkün görünmemektedir.

Ayrıca Şeyh Senusi ve Mustafa Kemal arasındaki yazışmaları incelediğimizde, Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den ayrıldığı tarihe kadar mektuplarında sürekli Mustafa Kemal'e karşı minnetini ve sadakatini dile getirdiğini ve karşılıklı yazışmalarında aralarında farklı bir samimiyet olduğu anlaşılmaktadır. Bu yazışmalarda Şeyh Ahmed Senusi'nin memleketine dönme isteğini de sürekli dile getirdiği, bunun için Mustafa Kemal'den müsaade istediği görülmektedir. Ancak İtalyanlar Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den ayrılmasını istemediği için güvenlik nedeniyle ülkesine dönmesi uzun müddet mümkün olmamıştır. Mustafa Kemal İtalyanların baskılarına rağmen gitmesi için müsaade edip, memleketine dönmesi için elinden geleni yapacağını söyledikten sonra ise Şeyh Ahmed Senusi, sürekli, Mustafa Kemal'in yanına giderek kendisiyle vedalaşmak istediğini belirtmiştir (CA, 01020020; CA, 01003701-37; CA, 01003701-36; BCA. 2017. 03.28. (1) 0036). Sonunda Şeyh Ahmed Senusi vedalaşmak için Ankara'ya giderek Mustafa Kemal ile görüşmüştür (*Hâkimiyet-i Milliye*, 12.9.1923, s. 2). Ancak çeşitli imkânsızlıklardan dolayı süreç uzamış Şeyh Ahmed Senusi'nin gitmesi zaman almıştır. Bu nedenle gitmeden önce Mustafa Kemal ile tekrar görüşmek istemişse de rahatsızlığı nedeniyle bu mümkün olmayınca, İsmet Paşa

ve Mustafa Kemal'e birer veda mektubu göndermiştir (BCA.2017.03.28 (1) 0059; BCA.2017.03.28 (1) 0057; BCA.2017.03.28 (1) 0051). Bu yazışmaların hiçbirinde Şeyh Ahmed Senusi'nin "*hanedan mensupları ile ilişkisi ve bu nedenle yurttan ayrılması yönünde karar*" alındığına dair bir emare yoktur. Ne Mustafa Kemal'de ne de Şeyh Ahmed Senusi'de herhangi bir kırgınlık belirtisi yoktur.

Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den ayrılması ile ilgili diğer bir iddia olan hilafet ve saltanatın kaldırılması dolayısıyla hayal kırıklığına uğrayarak Türkiye'den ayrıldığı (Davison, 1990, s.222; Mısıroğlu, 1992, s. 332) doğru değildir. Çünkü Şeyh Ahmed Senusi'nin önce, hilafet ve saltanat makamlarının birbirinden ayrılması ve saltanatın kaldırılması ve hükümet yetkisinin TBMM'ye devredilmesi, sonra da hilafetin kaldırılması konularında yapmış olduğu açıklamalar mevcuttur. Celal Nuri (İleri)'nin kendisiyle yaptığı röportajda (Yenigün, 21.1.1923, s. 3.) Şeyh Ahmed Senusi;

"Hüküm sahib-i kuvvet olanındır. Türkiye Büyük Millet Meclisi a'dâ'-yı [düşmanlar] muhtelifeye karşı müdâfaada bulunup mülk-i İslâm'ı istilâ'dan kurtardığından meşrûiyeti her türlü şâibenin fevkindedir. (...) Millet'in meclisinin ser-kârında [başında] bulunan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin bu mücâhede-i [din düşmanlarıyla savaşma] millîye ve dîniyelerini mîzân-ı şer' [şeriat ölçüsünde] ile takvîm [biçimlendirerek] edip müşârun-ileyhin ve meclisin tedvîn buyurduğu şer' ve meşverete muvâfık olan bu usûl haricinde bir mütâlâa yürütülmesinin mugayir-i diyânet olacağı"

ve bir süre sonra verdiği başka bir demecinde (Varlık, 4.10.1923 s. 2; Yenigün, 19.9.1923 s. 2.):

"Halîfe hazretlerinden hükümet salâhiyyetinin feshine gelince; benim fikrimce bu fesh keyfiyeti halîfenin mevkûni bütün âlem-i İslâm nazarında yükseltmiş, pek kuvvetlendirmiştir. Çünkü şimdi makam-ı hilâfetin hiçbir milletle alâkası kalmamış olduğundan bütün âlem-i İslâm'ın hakikaten dîni ve ruhanî mal-ı müştereki olmuştur."

şeklindeki sözleriyle saltanatın kaldırılarak yetkilerinin Meclise devredilmesini haklı bulduğunu ifade etmiştir.

Yenigün'ün 27 Mart 1924 tarihli haberinde gazete muhabiri, hilafetin kaldırılması kararının Mersin'e ulaşmasının ardından Şeyh Ahmed Senusi'nin Mevlid-i Şerif kıraat ettirerek muhacirlere bir ziyafet verdiğini bildirmektedir. Ayrıca Şeyh Ahmed Senusi'nin, gazete muhabirinin, bazı İzmir gazetesinde yer alan İzmir'e giderek orada bir hilafet kongresi gerçekleştireceği yönündeki iddiaları sorması üzerine:

"Herkes bilir ki Burusa'dan vatani kuvvetli bir îmân ile müdâfaaya âzim eden Kuvâ-yi Millîye'ye iltihâk [katılma] için çıktım. Serpilen nifâk ve şikâkın [ihtilaf] elden geldiği kadar izâlesi için bütün mesâîmi sarf ettim. Bu mühîm ve mahdûd vazîfe ile iştigal benim için kâfi idi. Cenâb-ı Hakk'a hamd ve senâ ederim ki bu hizmetim de dîn ve vatan selâmetinden başka hiçbir maksad ve ârzûya tâbi' olmaksızın nihâyet bulmuştur. Benim

bundan sonra ale'd-devâm duâ'dan başka bir vazîfem kalmamıştır. Bu memlekette ikametim ise, sırf Türkiye Reis-i Cumhûr'u Gazî Paşa Hazretleri'nin bir misâfiri olmaktan ibârettir."

sözleriyle yanıt vererek hilafet ile ilgili bir gayesinin olmadığını beyan etmiştir (*Yeniğün*, 27.3.1924, s. 1).

Görüldüğü üzere Şeyh Ahmed Senusi'nin hilafet ve saltanatın kaldırılması hususlarında herhangi bir muhalefeti, bir hayal kırıklığı söz konusu olmadığı, fillerden ve sözlerinden açıkça anlaşılacaktır.

Sonuç

Şeyh Ahmed Senusi, Kuzey Afrika merkezli Senusi'ye tarikatının üçüncü şeyhidir. 1902 yılında tarikatın başına geçmiş, emperyal devletlere karşı uzun yıllar mücadele vermiştir. 1918'de İttihad-ı İslam siyaseti çerçevesinde İstanbul'a davet edilmiştir. İslam dünyasını dolaşarak, Müslümanları emperyalizme karşı harekete geçirmek ve Osmanlı halifesi etrafında bir İslam birliği tesis etmek gayesiyle İstanbul'a gelen Şeyh Ahmed Senusi, padişah VI. Mehmed Vahdeddin bu projeye onay vermeyince memleketine dönmek istemiştir. İtalyanlar memleketine dönmesine izin vermemiş, Şeyh Ahmed Senusi de bir süre sonra aynı emellerle Milli Mücadele'ye dahil olmuş ve Anadolu'da Ankara Hükümeti lehine faaliyetlerde bulunmuştur.

Şeyh Ahmed Senusi, Elcezire bölgesinde bulunduğu sırada memurlarla arasında birtakım olumsuzluklar yaşanmış ve bu nedenle Adana'ya yerleşmek istemiştir. Adana'ya yerleşmek istemesinin nedeni muhtemelen alışkın olduğu iklim şartlarına daha yakın olmasıdır. Daha önce de Anadolu'da bazı şehirlerde iklim şartlarına uyum sorunu yaşamış ve rahatsızlanmıştır.

Şeyh Ahmed Senusi Adana'ya gelmiş ancak burada kendisine uygun bir ev bulunamamış bu nedenle 25 Eylül 1922 tarihinden itibaren yakındaki Tarsus bölgesine yerleştirilmiştir. Bir müddet Tarsus'ta kalan Şeyh Ahmed Senusi Tarsus'un havasına da uyum sağlayamamış ve 4 Temmuz 1923 tarihinden itibaren de Mersin'de ikamet etmiştir.

Şeyh Ahmed Senusi'nin Türkiye'den ayrılışı ile ilgili olarak; "*Ankara Hükümeti'nin İtalyanların baskısı sonucunda Şeyh Ahmed Senusi'yi Türkiye'den gönderdiği*", "*Şeyh Ahmed Senusi'nin Osmanlı hanedanı üyeleriyle ilişkisi olduğu gerekçesiyle hükümet tarafından alınan kararlar Türkiye'den çıkarıldığı*", ya da "*hilafet ve saltanatın kaldırılması dolayısıyla hayal kırıklığına uğrayarak Türkiye'den ayrıldığı*" yönündeki iddialar gerçeği yansıtmamaktadır. Peki, Şeyh Ahmed Senusi Türkiye'den neden ayrılmıştır?

Şeyh Ahmed Senusi, İstanbul'a geldikten sonra, İslam memleketlerini dolaşarak İslam birliğini tesis etme projesi akim kaldığı andan itibaren ülkesine dönmek istemiş, fakat İtalyanlar buna izin vermemiştir. Şeyh Ahmed Senusi, emperyalizme karşı duruşu ve İslam ülkelerinin bağımsızlığı yönündeki düşünceleri nedeniyle Milli Mücadele'yi haklı görmüş ve desteklemiştir. Ancak Milli Mücadele'nin başarıya

ulaşması sonucunda misyonunu tamamlamıştır. Uzun yıllar memleketine gidememiş, ailesine ve memleketine hasret kalmıştır. Annesinin vefatından sonra ailesinin işleriyle ilgilenecek kimse olmadığı için ailesi ekonomik ve diğer birçok konuda sıkıntı çekmiştir. Türkiye'deki iklim şartları bünyesine yaramamış, bununla ilgili rahatsızlıkları had safhaya ulaşmıştır. Buna bir de hane sıkıntısı çekmesi, mahkemeye verilmesi ve bazı yerlerde kendisine itibar gösterilmemesi gibi durumlardan dolayı yaşadığı kırgınlıklar eklenmiştir. Ayrıca kutsal topraklara gitmeyi de çok arzu etmektedir. Bu nedenlerle her türlü engele rağmen önce kutsal topraklara oradan da memleketine dönmek için hayli çaba sarf etmiştir. En sonunda büyük ihtimalle 30 Ekim 1924 tarihinde Türkiye'den ayrılmıştır. Türkiye'den ayrıldıktan sonra bir müddet Suriye'de kalan, ardından da Filistin'e ve son olarak Mekke'ye giden Şeyh Ahmed Senusi, burada sakin bir hayat sürmüştür ve 10 Mart 1933'te vefat etmiştir.

Kaynakça

- [1] CA, 01003701-1
- [2] CA, 01003701-2
- [3] CA, 01003701-6
- [4] CA, 01003701-7
- [5] CA, 01003701-8
- [6] CA, 01003701-12
- [7] CA, 01003701-13
- [8] CA, 01003701-14
- [9] CA, 01003701-15
- [10] CA, 01003701-22
- [11] CA, 01003701-23
- [12] CA, 01003701-25
- [13] CA, 01003701-26
- [14] CA, 01003701-27
- [15] CA, 01003701-33
- [16] CA, 01003701-35
- [17] CA, 01003701-36
- [18] CA, 01003701-37
- [19] CA, 01003701-39
- [20] CA, 01003701-40
- [21] CA, 01016467-504
- [22] CA, 01020020
- [23] BCA, 2017-03-28 (1) 0006
- [24] BCA, 2017-03-28 (1) 0007
- [25] BCA, 2017-03-28 (1) 0008

- [26] BCA, 2017-03-28 (1) 0009
- [27] BCA, 2017-03-28 (1) 0014
- [28] BCA, 2017-03-28 (1) 0017
- [29] BCA, 2017-03-28 (1) 0024
- [30] BCA, 2017-03-28 (1) 0025
- [31] BCA, 2017-03-28 (1) 0028
- [32] BCA, 2017-03-28 (1) 0034
- [33] BCA, 2017-03-28 (1) 0035
- [34] BCA, 2017-03-28 (1) 0036
- [35] BCA, 2017-03-28 (1) 0040
- [36] BCA, 2017-03-28 (1) 0043
- [37] BCA, 2017-03-28 (1) 0051
- [38] BCA, 2017-03-28 (1) 0053
- [39] BCA, 2017-03-28 (1) 0055
- [40] BCA, 2017-03-28 (1) 0057;
- [41] BCA, 2017-03-28 (1) 0058
- [42] BCA, 2017-03-28 (1) 0059.
- [43] BOA, HR.İM. 20/67 (1923 08 04)
- [44] BOA, HR.İM. 22/65 (1923 11 01)
- [45] BOA, HR.İM. 109/48 (1924 07 02)
- [46] BOA, HR.İM. 245/43 (1924 10 25)
- [47] ATASE, ISH, 1543-107ae
- [48] ATASE, ISH, 1548-21
- [49] ATASE, ISH, 1548-21ab
- [50] ATASE, ISH, 1611-56aa
- [51] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C.3, 22 Temmuz 1922.

- [52] *Milli Kütüphane, ATA RÖP* 1994 DD 134
- [53] *Belfast News-Letter*, 12 Kasım 1924.
- [54] *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Mart 1923.
- [55] *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Mart 1923.
- [56] *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Eylül 1923.
- [57] *İkdam*, 6 Temmuz 1925.
- [58] *İkdam*, 7 Temmuz 1925.
- [59] *Northern Whig*, 5 Kasım 1924.
- [60] *Öğüt*, 7 Aralık, 1922.
- [61] *Tarsus*, 22 Ekim 1923.
- [62] *Tarsus*, 6 Kasım 1924.
- [63] *Vakit*, 6 Temmuz 1925.
- [64] *Vakit*, 7 Temmuz 1925.
- [65] *Vakit*, 15 Temmuz 1925.
- [66] *Varlık*, 4 Ekim 1923.
- [67] *Varlık*, 15 Kasım 1923.
- [68] *Yenigün*, 8 Aralık 1922.
- [69] *Yenigün*, 19 Ocak 1923.
- [70] *Yenigün*, 21 Ocak 1923.
- [71] *Yenigün*, 19 Eylül 1923.
- [72] *Yenigün*, 9 Ekim 1923.
- [73] *Yenigün*, 11 Ekim 1923.
- [74] *Yenigün*, 27 Mart 1924.
- [75] Akyürekli, Mahmut (2013), *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, Kitap Yay., İstanbul.
- [76] Artuç, Nevzat (2013), *İttihatçı Senusi İlişkileri (1908-1918)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- [77] Azamat, Nihat (2009), “Senusi, Ahmed Şerif” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,

C. 36, İstanbul.

- [78] Davison, Roderic H(1990), *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923:The Impact of the West*, University of Texas Press.
- [79] Ertürk, Hüsamettin(2016), *İki Devrin Perde Arkası*, (Röp. Samih Nafiz Tansu), İlgı Kültür Sanat, İstanbul.
- [80] Hayrüddin ez-Zirikli(2002), *Ahmed eş-Şerif es-Senusi*, el-A'lâm, C. 1.
- [81] Koloğlu, Orhan(1981), *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider: Ahmed Şerif Süleyman Baruni*, Ankara.
- [82] Mısıroğlu, Kadir(1992), *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler*, Sebil Yay., İstanbul.
- [83] Ortak, Şaban(2016), “Vaiz İbrahim Ethem Efendi'nin İstiklal Mahkemeleri'nde Yargılanması”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 2, Aralık. (51-81)
- [84] Özköse, Kadir(2000a) *Muhammed Senusi: Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İnsan Yay., İstanbul.
- [85] Özköse, Kadir(2000b), *Senusi Hareketi ve Tesirleri*, Ankara Üniversitesi, Ankara. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [86] Pınar, Mehmet(2018), *Cumhuriyet Döneminde Mersin ve İçel'de Siyasi Hayat (1923-1950)*, Hperlink Yay., İstanbul.
- [87] Ziadeh, Nikola A(1958), *Sanusiyah: A Study of a Revivalist Movement in İslam*, E.J. Brill, Leiden (Netherlands).
- [88] <http://wowturkey.com>
- [89] <http://www.isteaturk.com>

Türk Siyasal Hayatının Vakitsiz Doğan Çocuğu: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası¹

Ersin MÜEZZİNOĞLU²

Karabük University, Associate Professor, Department of International Relations, Karabük, Turkey

Received- Accepted: 02.12.2018-20.12.2018

Research Article

Öz

Yeni Türk devletinin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TPCF) kuruluşu, faaliyetleri ve kapatılışı erken Cumhuriyet Dönemi'nin ve Türk siyasal hayatının önemli ve tartışmalı konularından biridir. Teşekkülüyle birlikte yeni Türkiye'yi çok partili hayata da tanıştıran TPCF, önemi ölçüsünde araştırılmaya konu edilmemiştir. TPCF, içinde eski İttihat ve Terakkinin bazı nüfuzlu şahsiyetlerini barındırması, çalışma ve teşkilatlanma usulleri, hatta aldığı isim bakımından İttihat ve Terakkinin istihalesi ve yeni bir teşkilatla tekrar faaliyete geçmesi olarak değerlendirilmiştir. Fırka aynı zamanda 1923 seçimleriyle tasfiye olan İkinci Grubun da bir sığınağı ve fikirlerini tahakkuk ettirmek için vasıtası olmuştur. TPCF, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktidar-muhalefet ilişkileri ve yaşanan tartışmalar yönüyle de üzerinde durulmaya değerdir. Uzun ömürlü olmayan bu fırkanın, vakitsiz doğduğu ve yaşama olasılığı olmadığı ileri sürülmüştür. Çalışmada ağırlıklı olarak dönemin gazeteleri ve hatıratlar ışığında; TPCF'nin ortaya çıkış nedenleri, programı ve faaliyetleri, Cumhuriyet Halk Fırkası ile ilişkileri, kapatılmasının gerekçe ve etkileri üzerinde durulmuş ve mevcut literatür de gözden geçirilerek TPCF hakkında daha sıhhatli bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası(TPCF), Cumhuriyet Halk Fırkası(CHF), Türk Siyasal Hayatı, İttihat ve Terakki, Şeyh Said İsyanı

The Premature Of The Turkish Political Life: Progressive Republican Party

Abstract

The establishment, activities and closing of the first opposition of the New Turkish Republic, the Progressive Republican Party (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası), is one of the most important and discussed issues of the Turkish Political Life and early Republican Era. This development starting also the multi-party system in new Turkey is not a subject of significant researches until now. the Progressive Republican Party is considered as a new formation of previous Party of Union and Progress due to inclusion of some preponderant figures of previous Party of Union and Progress, working and organization procedures, and even the similarity of the titles. This party is also a shelter for the Second Group, which is discharged with the 1923 elections to state their opinions. The Progressive Republican Party is of interest with regards to power and opposition relations and the relevant discussions during the early years of the Republic. This short-term party is claimed as premature and that it does not have a chance to live. The study mainly focuses on the reasons creating the the Progressive Republican Party, activities of the party, relations with the The Republican Peoples Party , and factors behind its closure based on the newspapers of the term and memoirs thereof. Thus, the current literature is reviewed and a more accurate assessment of the party is aimed.

Keywords: The Progressive Republican Party, Republican People's Party, Turkish Political Life, Party of Union and Progress, Sheikh Said Rebellion

¹ Bu makale Prof. Dr. Mustafa Keskin danışmanlığında hazırlanıp 2012 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne sunulan "Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² ersinmuezzinoglu@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7095-7869, This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

Giriş

Bir muhalif fırkanın teşekkülü ve böylece ülkede çok partili yaşama geçiş, hayli girift hadiseler üzerine gerçekleşmiştir. Esasen Halk Fırkasının bölünüp yeni bir fırkanın ortaya çıkışı, ani bir gelişmeden ziyade tarihi biraz gerilere uzanan Millî Mücadele liderleri arasındaki görüş ayrılıklarının bir neticesi olarak görülmelidir. Bu cümleden olarak ilk ihtilaf Başvekil Rauf Bey ile Hariciye Vekili İsmet Paşa arasında Lozan Konferansı müzakerelerinin yürütülmesi konusunda ortaya çıkmıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa, bu hadisede İsmet Paşa'nın yanında yer almıştır. Bunun üzerine Rauf Bey, İsmet Paşa ile aralarında oluşan vaziyet ve kendisine yapılan tarizler üzerine artık beraber çalışamayacaklarını ve yüz yüze gelemeyeceklerini, sulhu imzalayan İsmet Paşa'nın tatbikini de kendisinin yapmasına fırsat vermek düşünceleri ile başvekillikten çekilme kararı almıştır (Orbay, 2004, s. 432-435,447).

Ardından Cumhuriyet'in ilanında izlenen yol Millî Mücadele liderleri arasında esaslı bir kırılma yaratmıştır. Gazi Mustafa Kemal, Halifenin konumunu tehdit ederken kendi konumunu kuvvetlendiren Cumhuriyet'in ilanı işini, Osmanlı hanedanına bağlılığı bilinen ve bu reformdan memnun olmayacaklarını düşündüğü tanınmış bazı simaların, Rauf Bey ve Karabekir Paşa gibi, Ankara dışında bulunduğu sırada gerçekleştirmiştir. Büyük ölçüde sun'î yaratılan ve idare edilen hükümet buhranı sonucunda çabucak Cumhuriyetin ilan edilişi Rauf Bey ve arkadaşlarının şaşkınlığına ve endişeye kapılmalarına yol açmıştır. İlanı müteakiben bazı İstanbul gazetelerine açıklama yapan Rauf Bey, Cumhuriyet'e karşı olmamakla birlikte anayasanın mecliste ve kamuoyunda tartışılmadan alelacele ve usule uygun düşmeyen şekilde değiştirildiğini öne sürmüştü ve bu görüşleriyle halkın düşüncelerine tercüman olduğunu dile getirmiştir (Zürcher, 2007, s. 53-54). Açıklama Halk Fırkasında homurtulara ve Rauf Bey'in Cumhuriyet aleyhtarı olduğu şeklinde değerlendirmelere yol açmıştır. Rauf Bey'den beyanatını geri alması istenmiş, o da ülkenin selameti için zararlı olduğunu söyleyerek bundan imtina etmiştir. İsmet Paşa "cumhuriyet hakîmiyet-i milliyenin tekâmülüdür" görüşünü savunurken, Rauf Bey ise "cumhuriyetin tekâmülü hâkimiyet-i milliyedir" demiştir. Rauf Bey ayrıca, İsmet Paşa'ya hitaben "mutlaka muhalif bir fırka kurmam isteniliyor. Bu, vatanın yüksek menfaatleriyle bağdaştırılmaz. Muhalif fırka yapmayacağım. Hüküm sizindir. Karar sizindir, fakat vicdan benimdir" sözlerini kullanmıştır. Bu açıklamalarına rağmen, Rauf Bey'in lider, İsmail Canbolat Bey'in kâtib-i umumi olacağı yeni bir fırkanın kurulacağına dair haberler basında yer bulmuştur. Hatta bazı mebuslar İstanbul'a gelerek hazırlığa dahi başlamışlardır (Tevhid-i Efkâr, 29 Kasım 1923, s. 3). Özellikle İstanbul'daki birtakım gazeteler de Cumhuriyet'in ilanını soğuk karşılamıştır. Bunlardan *Tevhid-i Efkâr*'da "Efendiler İstical Ediyorsunuz" başlığıyla bir makale yayınlayan Ebüzziya Bey, böyle mühim bir kararın halkla paylaşılması gerektiğini, 1 Kasım 1922'de acele edildiğini ama o zaman bunu mazur gösterecek ordunun İstanbul'a girmesi meselesi gibi bir durumun söz konusu olduğunu söylemiştir (Tevhid-i Efkâr, 30 Ekim 1923, s. 1). Rauf Bey anılarında, kendisine atfedilen acele edildiğine dair ifadelerin kendi görüşlerini yansıtmadığını ve yanlış anlaşıldığını, zaten fiilen bir Cumhuriyet'in mevcut olduğunu belirtmiştir (Orbay, 2004, s. 449).

Refet Paşa'ya gelince; O, işlerin yolunda gitmediğini düşünerek önce Mayıs 1923'te mebusluktan ayrılma kararı almıştır. Çözüm olarak vaktiyle “inkılâba pişdâr” olan bazı arkadaşlarının aralarındaki mesafeyi kaldırmak gerektiğine inanmıştır. Refet Paşa'nın sözünü ettiği Amasya Protokolü'dür³ ve O, bu protokole imza koymuş bazı arkadaşlarının iktidar mevkiinden uzak kalmalarını eleştirmiştir. Diğer paşaların askerlikten istifa kararı aldığı günlerde, yani 1923 Ekim'i sonlarında, istifasını geri almıştır (Mehmet Asım, 29 Ekim 1924, s. 1). Gazetelere yansıyan bilgilere göre Refet Paşa'nın istifasında Musul hudutları meselesinin ortaya çıkardığı son durum, meclisin acele bir şekilde toplantıya davet edilmesi ve birçok arkadaşının ısrarı gibi etkenler rol oynamıştır (Son Telgraf, 14 Ekim 1924, s. 1). Bu gelişme, Halk Fırkası çevrelerinde yeni fırka kuruluşu için bir adım olarak görülmüştür. Müfrit Halk Fırkaları Yazar-Mebus Karaosmanoğlu'nun sonradan yaptığı şu analiz, Refet Paşa'nın tespitleriyle örtüşmektedir: Asıl dava Mustafa Kemal Paşa'nın eski silah ve mücadele arkadaşlarıyla birleşmesi ve yalnız İsmet Paşa'ya bağlanıp kalmamasıydı (Karaosmanoğlu, 1984, s. 83).

Bir diğer önemli aktör Ali Fuat Paşa, Cumhuriyet'in ilanı hakkında verdiği demeçte şunları söylemiştir (Tevhid-i Efkâr, 31 Ekim 1923, s. 2): “Hükûmet şeklinin değiştirilmesine acele edilmemeli, ülkenin acil meseleleri için hükûmet mevcut ve çalışıyor. Hükûmet makinesi yürüyor. Yürümüyorsa bu Teşkilat-ı Esasiye'den değildir”.

TPCF'ye yakın gazetelere göre Cumhuriyet'in ilanı şeklen de tartışmalıdır. Zira 286 mebusan oluşan meclis, 158 mebus ile bu kararı almıştır. Oysa önemli meselelerde sülûsan (üçte iki) çoğunluk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun amir bir hükmüdür. Bu üçte iki çoğunluk için ise 190 mebus gereklidir (Tevhid-i Efkâr, 31 Ekim 1923, s. 2).

Bu durumda Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşları ile aralarında oluşan bu yeni vaziyet ve ihtilaflara nasıl baktığının anlaşılması önemlidir. Rauf Bey'in başbakanlıktan ayrıldığı gün Ali Fuat Paşa ile Gazi Mustafa Kemal Paşa arasında geçen şu diyalog bu noktada önemli bilgiler sunmaktadır. Ali Fuat Paşa, Gazi Paşa'ya: “senin şimdi apotreslerin (havariler) kimlerdir? diye sormuş o da “benim apotreslerim yoktur memleket ve millete kimler hizmet eder, hizmet-i liyakat ve kudretini gösterirse apotresler onlardır”, demiştir. Gazi Paşa'nın bu sözü, “ilk beşler” arasındaki ihtilafın artık düşüncede kalmayıp su yüzüne çıktığını, geçmişteki hukukun halihazıra bir tesirinin olmadığını göstermiştir (Okyar, 1980, s. 340).

Yukarıdaki bilgiler ışığında; Millî Mücadele liderleri arasındaki ihtilafların yeni olmadığı, meselenin yeni Türk devletinin nasıl bir devlet olacağı ile ne şekilde ve kimler tarafından yönetileceği noktasında düğümlendiği, Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan ayrı düşen arkadaşlarının gidişattan rahatsız olmalarına rağmen bir müddet için sabredip bekledikleri, fakat sonrasında aradaki ihtilafların gün yüzüne çıktığı ve yeni bir fırkanın ortaya çıkması neticesini verdiği anlaşılır.

³ Amasya Tamimi Refet Paşa tarafından protokol olarak isimlendirilmiştir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kuruluşuna Doğru

Yeni bir fırkanın teşekkülü konusu önce bazı gazetelerde haberleştirilmiştir. Bu gelişme, iktidar fırkasına yakın gazetelerde ilgi ve tepkiyle karşılanmıştır. Benizade Hamdi Bey'in "Yeni Fırka" başlıklı yazısında bunu görmek mümkündür. Ona göre inkılâbın tarihi henüz yenidir. Bu yeni tarihin ilk aşamalarında fırkacılık mücadelelerine yer verilmemesi gerekir. Bugün kurulacak yeni bir fırka, arzulanmasa dahi Cumhuriyet'e zarar verebilecek bir tohumdan başka bir şey olmaz. Demokrasi kavramı fırkaların çokluğunu gerektirse de demokratların, cumhuriyetçilerin, yenileşme yanlılarının, inkılâbını yeni yapmış bir memlekette ilk işleri fırkalar icat etmek değildir. Bu yönüyle hakikat kurama feda edilemez. Benizade Hamdi Bey bu noktada ülkenin yeni bir fırkaya değil, müspet işlerin yapılmasına ihtiyaç duyduğu ve mebusların bu amaç için çalışmalarını gerektiği, yoksa hükümet devrimenin, bugünden yarına vekil değiştirmenin, fırka oyunu oynamanın bir hayır ve menfaat getirmeyeceği görüşünü dile getirmiştir (Benizade Hamdi, 23 Ekim 1924, s. 2).

Yine aynı gazetede Yunus Nadi Bey imzalı bir yazıda yeni fırka teşkili ile ilgili söylentiler karşısında açık ve örtülü uyanlara yer verilmiştir. Buna göre, yeni vücut bulacak bir fırka Hürriyet ve İtilafı kucak açmaktan başka bir şey değildir. Halk Fırkası ise savaş sırasında ve sonrasında müspet işler yapmıştır. Yunus Nadi Bey bu hatırlatmalardan sonra, "Dikkat ediniz efendiler, önünüzde uçurumlar var" diyerek bir uyarıyla yazısını sonlandırmıştır (Yunus Nadi, 31 Ekim 1924, s. 1).

Birkaç gün sonra aynı yazının "İktidar İbtilas" başlıklı bir başka yazısında, Meşrutiyet idarelerinin tecrübeleri altında görünen manzaranın gerçek manasının şöyle olduğu anlatılmıştır (Yunus Nadi, 2 Kasım 1924, s. 1): "Buna iktidar ibtilası ıtlak olunur ki hükümet için hükümet düsturunda hülasa olunabilir. Eğer Cumhuriyet'in Meşrutiyet'ten bir farkı olacaksa bu devrede o ihtiras ve ibtilaya artık meydan verilmemelidir". Görüldüğü üzere Halk Fırkasına yakın bazı önemli isimler yeni fırkanın oluşumuna soğuk bakmışlar, onu sadece bir "ihtiras eseri" olarak görmüşler ve yeni fırkaya bazı uyanlarda bulunmuşlardır.

Peki görevi dolayısıyla fahri olarak Halk Fırkasının riyasetini de elinde tutan Reisicumhur Gazi Paşa, yeni fırka haberleri ile ilgili ne düşünmekteydi? Gazi, TPCF'nin kuruluşundan bir ay önce, yani yeni bir fırka söylentilerinin dilden dile dolaştığı günlerde tarafını belli etmiş veya etmek zorunda kalmıştır. Zira muhalifler sürekli olarak reisicumhurun fırka reisliğiyle alakasını gündeme getirmişler ve nihayet Gazi, Trabzon'da Halk Fırkalılara yaptığı bir konuşmada, tarafsız olamayacağını ve dolayısıyla Halk Fırkasından taraf olduğunu beyan etmiş ve tüm dünyanın şunu bilmesini isteyerek meseleye şu şekilde noktayı koymuştur: Kendisi için bir "tarafılık" vardır. Bu Cumhuriyet taraftarlığı, fikri ve içtimai inkılâp taraftarlığıdır. Halk Fırkasının mefkûresi, esas ilkesi olan bu noktada yeni Türkiye camiasında bir fert dahi dışarıda bulunmamalıdır. Yine ona göre, reisicumhurluk görevi dolayısıyla Halk Fırkasının umumi reisliğini fahri olarak muhafaza etmelidir. Bu şekilde yeni Türk devletinin ve genç Türk Cumhuriyeti'nin güçlenmesine ve sağlamlaşmasına hizmet ettiği kanaatini taşıdığını belirtir (Vakit, 18 Eylül 1924, s. 1;

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 1959, s. 189). Trabzon'un ardından Samsun'a geçen Gazi Paşa, burada yaptığı konuşmada kullandığı şu sözlerle Halk Fırkasından yana tavrını teyit etmiş ve muhalif bir fırka için ortamın henüz müsait olmadığını söylemiştir (Vakit, 23 Eylül 1924, s. 1):

“Arkadaşlar, bugün idare-i memleket mesuliyeti taşıyan heyet bence mefkûre ve maksat itibarıyla bütün millete şamil ve unvanı Halk Fırkası olan Cumhuriyet Fırkasıdır. Bu fırkanın esas umdesi memleket ve milletin hakiki selamet ve saadetini temine çalışmaktır”.

Öte yandan bu sıralarda yeni fırka lehinde ve aleyhinde yayınlar devam etmiştir. Aynı zamanda yeni fırkanın temel politikaları basında yer bulmaya başlamıştır. Buna göre yeni fırka; cumhurbaşkanına fesih ve veto hakkı vermemek, bir dereceli seçim taraftarı olmak, bazı sert kanunları tatbik etmemek, belediye başkanlarının seçimle belirlenmesi usulünü getirmek, yenileşmeye doğru yeni adımlar atılmasını sağlamak, gibi esaslar etrafında vücuda gelecektir (Tevhid-i Efkâr, 9 Kasım 1924, s. 1; Akşam, 9 Kasım 1924, s. 1).

İstanbul basınından bilhassa Son Telgraf, muhalif hareketin düşüncelerinin kamuoyuna iletilmesinde önemli bir vasıta olmuştur. Gazetenin Ankara muhabirine beyanat veren Rauf, Canbolat ve Ahmet Şükrü Beyler muhalefetlerinin temelde neye dayandığını şu şekilde izah etmişlerdir (Son Telgraf, 10 Kasım 1924, s. 1):

“Fırkanın inkısamı muhakkaktı. Onlarla beraber kalamazdık. Çünkü meclis sükût ediyordu. Milletın penahı meclisi kurtarmak, mevki-i ihtirama çıkarmak lazımdır. Hakimiyet ne bir kişide ne de hükûmette kalmaz. Memlekete meclis hakâm olacaktır. Son kuvvet olan meclisi kurtarmak, yükseltmek vazifemizdir. Daima kulluk edenler, muvafık olanlar meclisi baturıyorlardı”.

Türk demokrasi tarihi üzerine ciddi incelemeleri bulunan Karpat da benzer düşünceleri ileri sürmüştür. Ona göre; Terakkiperver Fırka temelde, muhalefet kontrolü olmaksızın bütün kuvvetlerin TBMM'de toplanmasının otoriter bir idare yaratacağı fikrine dayanmıştır. Fırka özellikle birkaç kişinin oligarşik gayelerine karşı koyarak ferdi hürriyetleri korumak amacını gütmüştür (Karpat, 1967, s. 45).

TPCF'nin teşekkülüne Mübadele, İmar ve İskân Vekili Refet Bey hakkında 20 Ekim 1924 günü verilen bir soru önergesi vesile olmuştur. Önergede mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmesinde görülen yolsuzluk ve beceriksizlikler eleştirilmiş, söz konusu Vekilin verdiği cevaplar meclis tarafından tatmin edici bulunmamış ve sual istizaha dönüştürülmüştür (Tunçay, 1992, s. 100) Halk Fırkası çevrelerinde ise istizah meselesinin bir bahane olduğu, hakiki maksat ve emelin gizlendiği düşünülmüştür (Benizade Hamdi, 7 Kasım 1924, s. 1).

Aynı günlerde Kazım Karabekir Paşa askerlik görevinden istifa ederek meclise katılmıştır. Bu gelişme mecliste yeni hadiselerin habercisi olarak görülmüştür. Bu arada mebus komutanlar meselesi

gündeme getirilmiştir. Söz konusu komutanlar harp şartlarında uygun görülen bu iki vazifeden yalnız birini seçmek zorunda bırakılmıştır. Zira barış zamanında yüksek komuta heyetini meydana getiren şahısların aynı zamanda mebus olarak kanun yapma yetkisine sahip bulunması, ordunun yönetimi, idaresi ve düzeniyle bağdaştırılamamıştır. Esasında bu karar apaçık Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi bir manevrasıdır. Nitekim onun talebi ile bağlılıklarını sunan Fevzi, Fahrettin, İzzettin, Ali Hikmet ve Şükrü Naili Paşalar mebusluktan istifa etmişlerdir. Öte yandan Kazım Karabekir, Ali Fuat, Cevat ve Cafer Tayyar Paşalar ise kumandanlıktan çekilmişlerdir (Cumhuriyet, 1 Kasım 1924, s. 1; Mehmet Asım, 2 Kasım 1924, s. 1). Karabekir Paşa'nın istifa mektubu âdeta bir ultiमतom niteliğinde olmuştur (Karaosmanoğlu, 1984, s. 76). Karabekir, bir senelik ordu müfettişliği zamanında gerek teftişleri neticesinde verdiği raporlarının gerekse ordunun güçlenmesi için takdim ettiği layihalarının dikkate alınmadığını gördüğünü, bunun kendisinde üzüntü ve ümitsizliğe yol açtığını ve bu durumda kendisine düşen vazifeyi mebusluk sıfatıyla yerine getirmeyi düşündüğünü belirterek istifa gerekçesini açıklamıştır (Vakit, 28 Ekim 1924, s. 1).

Ali Fuat Paşa'nın istifasına gelince; aslında Gazi'nin arkadaşlıkları çok eskiye dayanan sınıf arkadaşıyla aralarındaki uçurumu kapatması ve istifasına engel olması zor olmazdı. Bunu sağlamak için 30 Ekim 1924'te Konya'dan Ankara'ya dönen Ali Fuat Paşa'yı Çankaya'ya davet etmiştir. Fakat davetle görevli kimseler ona ulaşamamışlardır. Oysa Ali Fuat Paşa, gayet iyi bilinen Saffet Bey'in (Arıkan) evinde bir ziyarettedir. Biri devlet başkanı, diğeri ordu müfettişi iki devlet adamının o günün küçükçük Ankara'sında bulaşamamaları oldukça garip ve kuşkuludur. Bu, müfrit Halk Fırkalarının daha özeldede İsmet Paşa kanadının reisicumhur ile ilimlilerin uzlaşmasını önleme girişimi olarak değerlendirilebilir. Böylece bu çevre amacına ulaşmıştır. Nitekim Nutuk'ta görüldüğü üzere, Gazi davete icabet edilmemesini düşmanca bir tutum olarak görmüştür (Karaosmanoğlu, 1984, s. 77-80; Zürcher, 2007, s. 72-73). Ali Fuat Paşa istifa yazısında mebusluk görevine başlamayı gerekçe göstermiştir. Ama istifadan önce Fevzi Paşa ile yaptığı görüşmede haberleşmelerinin kontrol edilmesinden, kimlerle münasebet ettiğinin takip edilmesinden şikâyet etmiş, bu şekilde ordu müfettişi olarak vazifesini sürdüremeyeceğini belirtmiştir. Muhatabından probleminin çözümü noktasında kesin bir destek alamayan Ali Fuat Paşa, çözümü istifa etmekte bulmuştur (Cebesoy, 1960, s. 100-101); Yalnız Ali Fuat Paşa değil, Rauf Bey de mektuplarının açılmasından sürekli şikâyet etmiştir (Aydemir, 2008, s. 191-192). Bu iki örnek ayrılanlar bakımından da bir kuşku durumunun söz konusu olduğunu göstermektedir.

Fahrettin Altay, muhalif fırkanın kurulacağına dair haberlerinin işitildiği günlerde tanık olduğu Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki bir münakaşadan söz eder. Mustafa Kemal Paşa, kıymet verdiği kadim arkadaşını tekrar kendine çevirmeye çalışır ve yakın arkadaşlarının demokrasi idare tutumunda kendisinden ayrılmaya başlamalarını ve muhalif bir fırkada görünmelerini hoş görmediğini söyler. Ali Fuat Paşa ise cevap olarak esasta bir ayrılık bulunmadığını, meclislerin tek partili olmayacağını, Atatürk'ün partiler üstü kalmasının arzu edildiğini söyler. Bu sözler üzerine Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in ilanı ile her şeyin bitmediğini, dünya medeniyet âlemine katılabilmek için başka mühim

inkılâpların yapılmasının gerekliliğini, bunun için de geçici bir müddet muhalif bir cephe yaratılmamasının zaruri bulunduğunu ifade eder. Ali Fuat Paşa bu defa, kendilerine itimatlarının sarsılmamış olduğunu söylemiş, ancak “muhitinize sokulmaya başlayan bazı türedilerin ifsadatından müteessir olmaktayız”, şeklinde cevap vermiştir (Altay, 1970, s. 377-378). Aydemir’in verdiği şu bilgi, Ali Fuat Paşa’nın bu endişesini doğrulamakta, onun ve arkadaşlarının kanaatlerini tam olarak göstermektedir (Aydemir, 2008, s. 189):

“...başta İsmet Paşa ile onun etrafında toplanan genç, ateşli ve ihtiras sahibi yeni elemanların kendilerini bertaraf etmek çabasında oldukları, Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın kendilerine karşı ilgisiz kaldığı, hatta vefasızlık gösterdiği ve belki de asıl şöhretleri bir tarafa iterek diktatörlüğe yöneleceği düşüncesindeydiler”.

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk’ta paşaların istifası hadisesini “akim bir komplo” olarak nitelmiştir. Ona göre, Hakkâri bölgesinde Nasturi hareketi yapıldığı sırada İngiltere dahi hükûmete ultimatom vermiş ve bir savaş ihtimali göze alınmış iken, söz konusu komutanlar bu müşkül zamanda, bir yabancı devletin Türkiye’ye saldırabileceği bir zamanda, kendileri de saldırıya girişerek amaçlarına kolaylıkla ulaşabileceklerini hayal etmişler; savaşa hazır bulundurmaya mecbur oldukları orduların başsız bırakıp, vaktiyle sevmediklerini söyledikleri politikayı tercih etmişlerdir (Atatürk, 2010, s. 1134-1136,1138).

Gelişmeler adım adım muhalif fırkanın teşekkülüne doğru yaklaşıldığını göstermiştir. Özellikle 8 Kasım 1924 günü Mecliste yapılan güven oylaması muhaliflerin belirmesine yol açmıştır. Hükûmete 19 mebus itimatsızlık göstermiştir. Böylece muhaliflerin ilk imtihanı güven oylamasında gerçekleşmiştir. Müteakiben encümenlerin intihabı muhaliflerin gücünün sınandığı diğer bir gelişme olmuştur. Fakat Kazım Karabekir ile Ali Fuat Paşalar görev devri muamelesinden dolayı mecliste yer alamamışlar ve onlar adına arkadaşları çalışmışlardır. Biraz da bundan dolayı encümen seçimlerinde kayda değer bir başarı elde edememişlerdir. Yalnız muhalifler içerisinde adı geçen Ahmet Şükrü Bey ikinci şube reisliğine seçilmiştir (Cumhuriyet, 3 Kasım 1924, s. 1; Vakıf, 3 Kasım 1924, s. 2).

Paşaların bu şekilde komutanlık görevlerini devredinceye kadar meclis çalışmalarından mahrum bırakılmaları planlı bir teşebbüs olarak değerlendirilmiş ve bu yolla gensoru görüşmelerinin sonuçlanmasının amaçlandığı üzerinde durulmuştur. Zira I. Ordu Müfettişliği merkezi Ankara’da olduğundan Kazım Karabekir Paşa’nın görünüşte katılmasına engel bir durum yoktur (Goloğlu, 2007, s. 76).

Bütün bu gelişmeler muhaliflerin artık Halk Fırkası çatısı altında barınamayacağını göstermiştir. İktidar fırkasından pek çok isim muhaliflerin firkadan ayrılması gerektiğini düşünmüş hatta yolda karşılaştıklarında, “siz hâlâ istifa etmediniz mi? diye söylenmişlerdir (Akşam, 10 Kasım 1924, s. 1). Beklenen istifalar sonunda gelmiştir. İlk etapta Rauf Bey’in de içinde yer aldığı 10 mebus Halk Fırkasından ayrılmıştır. İstifalardan daha çok, burada ortaya konulan gerekçeler Halk Fırkasını rahatsız

etmiştir. Zira istifa metinlerine göz atıldığında, kimi “muhafaza-i mukaddesat” kavramına vurgu yapmış kimi ise “Halk Fırkası azalığından kaydımın terkinini rica eylerim” gibi basit bir ifade kullanmıştır. Bunlar içerisinde Halk Fırkasında en çok rahatsızlığa yol açan İsmail Canbolat’a aittir. Çünkü o sadece, “defterde ismim vardır o ismi siliniz” ifadesini kullanmıştır (Vakit, 11 Kasım 1924, s. 5; Cumhuriyet, 19 Kasım 1926, s. 1). *Tanin* gazetesi yazarı Hüseyin Cahit Bey bu durumla ilgili, “son istizahta eleştirilerini sıralayan mebuslara öyle tecavüzkârane davranılmıştır ki istifaların daha fazla hürmetli olmasını beklemek fazla olur”, tespitini yapmıştır (Hüseyin Cahit 12 Kasım 1924, s. 1).

Aynı günlerde Ali Fuat ve Cafer Tayyar Paşaların devir muameleleri tamamlanmış ve meclise dönmüşlerdir. Artık yeni bir fırkanın teşekkülü kaçınılmaz olmuştur. Muhalifler, kuracakları yeni fırkanın programı ve esasları ile ilgili hummalı bir çalışmaya girişmişlerdir. Toplantılar sıklıkla Sabit Bey’in evinde yapılmıştır. Aynı günlerde Halk Fırkası çevrelerinde başlangıçta bir tasfiye konuşulmakta iken, bilahare bundan vazgeçilmiştir. Fırka Katib-i Umumisi Cemil Bey’in belirttiği üzere tasfiyenin kendiliğinden, yani malum bazı kişilerin istifa ve çekilmeleriyle gerçekleşmesinde karar kılınmıştır. Yine Cemil Bey’e göre tasfiye öteden beri gerekliydi ve bu suretle fırka daha mütecanis bir şekle girmiş olacaktı (Akşam, 11 Kasım 1924, s. 1). İstifalar peyderpey devam etmiştir (Cumhuriyet, 10 Kasım 1924, s. 1). İstifalar için ortalama 25-30 civarında rakamlar telaffuz edilmiştir. Fakat muhalefete yakın gazetelerde bu rakamların çok üstü dillendirilmiştir (Son Telgraf, 10 Kasım 1924, s.1; Son Telgraf, 11 Kasım 1924, s.1).

Halk Fırkası istifalar üzerine birtakım önlemler alma gereksinimi duymuştur. Fırka disiplinini sağlamak amacıyla nizamnameye ilave bazı yeni maddeler konulmuştur. Ayrıca Halk Fırkasının adı değiştirilerek ‘Cumhuriyet’ ön adı alınmıştır (Cumhuriyet, 11 Kasım 1924, s. 1). Yeni fırka ile ilgili ilk duyurular ve haberler “Cumhuriyet Fırkası” namı altında teşekkül edeceği doğrultusunda olduğu için Halk Fırkasındaki bu son değişiklik oldukça dikkat çekicidir (Son Telgraf, 10 Kasım 1924, s. 1). Halk Fırkası bir el çabukluğu ile muhaliflerin inhisarına hiç bırakmak istemediği bu ismi kapmıştır. Bu şekilde firkalarının adını ellerinden kaçırarak muhalifler artık gizliliğe dikkat etme kararı almışlardır. Bir süre sonra ise yeni fırkanın “Cezri Cumhuriyet Fırkası” adını alacağı öne sürülmüştür (Son Telgraf, 16 Kasım 1924, s. 1). Hüseyin Cahit Bey, CHF’nin isim konusunda bu aceleciliğinde yeni fırkanın ismini kapmak gibi bir telaşın gözüktüğünü, rakip firkaların adını kapmak yolundaki bu hareketin çocuk kavgalarına benzediğini, önemli olanın fırka ismi değil fırka ruhu olduğunu belirtmiştir (Hüseyin Cahit, 12 Kasım 1924, s.1). Ali Fuat Paşa da firkalarına cumhuriyet adını verdiklerini, fakat bilahare Halk Fırkasının anlayamadıkları bir sebepten dolayı nizamname değişikliği ile kendisine Cumhuriyet Halk Fırkası adını verdiğini, bunun üzerine tabii olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ismini benimsediklerini söylemiştir (Hayat Tarih Mecmuası, 1965, s. 89).

TPCF’nin kuruluşuna doğru gidildiği günlerde gerek CHF toplantılarında gerekse hükümet yanlısı gazetelerde yeni fırkanın önde gelen erkânına karşı tarizler başlamıştır. Özellikle Rauf Bey’e yüklenilmiştir. Zaten daha önce Cumhuriyet’in ilanı hususundaki beyanati dolayısıyla muaheze edilmiş ve

bir hayli hırpalanmıştır. Bu kez bütün felaketlerin başının Mondros Mütarekesi olduğu ve Sultan Vahdettin'in tensibiyle bu mütarekeyi Rauf Bey'in akdettiği dillendirilmiştir (Cumhuriyet, 11 Kasım 1924, s. 1). Ayrıca Rauf ve İsmail Canbolat Beylerin Çerkez oldukları dillendirilmiş onlar ise bunun üzerine "biz onlardan iken Çerkez değildik, halifeci değildik de şimdi mi olduk" demişlerdir (Son Telgraf, 11 Kasım 1924, s. 1).

Birkaç gün sonra Hüseyin Cahit Bey, Halk Fırkasında Rauf Bey ile ilgili söylenen bu sözlerden yola çıkarak kaleme aldığı bir yazıda Rauf Bey örneği üzerinden muhalefete geçtikleri için bu şahıslara karşı yapılan bütün bu suçlamaların ve ypratma girişimlerinin haksızlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre, Rauf Bey önce meclis reisliği yapmış, ardından başvekillikte görülmüştür. Eski Hamidiye kahramanının "millî mücahededeki" hizmetlerine mükâfat olarak böyle en yüksek mevkilere çıktığına hükmedilmiştir. Düne kadar bu şahısların hizmetlerine ve hürmete değer olduklarına CHF kefil olmuştur. Oysa şimdi bütün o teminatın sahte olduğu, Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa gibilerin birer haris ve garezkâr oldukları ve tüm yaptıklarının bir sandalye kavgasından ibaret bulunduğu söylenmektedir. Hüseyin Cahit Bey'e göre fırkacılık ihtiraslarıyla da olsa bir tarihi hakikat bu kadar tahrif edilemez. Mondros Mütarekesi'ni Rauf Bey değil, İzzet Paşa hükûmeti imzalamıştır. Görüşmeler sonunda Amiral Calthorpe, ya bu şartları imzalarsınız yahut İstanbul'a gireriz, demiştir. Rauf Bey de dönmek veya imzalamak şıklarını hükûmete sormuştur. İzzet Paşa hükûmeti müttefiken imzala demiştir. Hüseyin Cahit Bey bu açıklamaların ardından şu tespiti yapmıştır (Hüseyin Cahit, 15 Kasım 1924, s. 1):

"İzzet Paşa kabinesinde mütarekeyi imza eden Rauf Bey bugün âdeta hain-i vatan oluyor. Çünkü Halk Fırkasından çıkmıştır. İzzet Paşa kabinesinde mütarekeyi kabul eden ve imza etmesi için emir verenler meyhanında dâhil bulunan Fethi Bey ise bugün Büyük Millet Meclisi Reisi bulunuyor. Çünkü henüz Halk Fırkasına mensuptur. Rauf Bey ile beraber Mondros'a giden ve mütarekeyi imza eden Reşat Hikmet Bey'e hin-i vefatında hidemat-ı vataniye tertibinden maaş bağlanıyor. Çünkü vefat ettiği dakikaya kadar Halk Fırkası aleyhinde henüz tenkidatta bulunmamıştı. Bu ne mantıktır; bu ne ölçüdür; bu ne kadar mutaassıp fırkacılık hissidir".

Hüseyin Cahit Bey bu şekilde muhalif harekete ve onun liderlerine sahip çıkarken, öte taraftan Falih Rıfki Bey tam aksi düşünceler ortaya koymuştur. Ona bakılırsa İstanbul matbuatınca cumhuriyetçi olarak gösterilen muhalif liderlerin hiçbirinin Cumhuriyet'in ilanında reyî yoktur. Daha yeni, bu kişilerin ağzından cumhuriyetçi kelimesini çıkarmak, otuz iki dişini sökmek kadar zor olmuştur. Falih Rıfki Bey ayrıca Kazım Karabekir ile 1923'te beraber olduğu Edirne seyahatinde, paşanın Selimiye Cami'nin minarelerini göstererek Türk milletini bu minarelerden kıskırtacağız, dediğini hatırlatmış; yine Refet Paşa'nın görünmek, göstermek için iş gördüğünü iddia ederek 1923'te Şişli'de karpuz tüccarlığı bile yaptığını ilave etmiştir. Yeni fırkanın Hürriyet ve İtilaf Fırkasının eşkâliyle doğduğunu öne süren Falih Rıfki Bey şu tespiti yapmıştır (Falih Rıfki, 16 Kasım 1924, s. 2):

"Türk milliyetperverliğinin ve inkılâbın yeni devlet için vazettiği esasları tadil etmek

isteyenler veya bu esasların tadilinde menfaati olanlar; Türkleşmemiş cemaatler; Türklüklerini kaybetmiş kozmopolitler; bazı Beyoğlu unsuru, haşin, dürüst ve kaskanç Ankara'yi zaafa uğratmakta menfaati olanların hepsi karma karışık, karışımzadadır”.

Falih Rıfki Bey, birkaç gün sonraki bir başka yazısında ise şu görüşleri ortaya koymuştur: Rauf Bey süreçte yalnız Heyet-i Temsiliye azası olarak yer almıştır. Ne savaş yapmış ne de çetelere kumandanlık etmiştir. Ermenistan'da yalnız Kazım Karabekir savaşmamıştır. Halit Paşa da bulunmuştur. Onun adı da zikredilmelidir. Rauf Bey'in Hamidiye kahramanlığı unutulmuyor da Antep ve Urfa gazalarının kahramanları niye hatırlanmıyor? Keza Yunan ordusuna ilk kurşunu atan Ali Bey'dir. Bizde savaş yapmayanlar varsa sizde de vardır (Falih Rıfki, 21 Kasım 1924, s. 2).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını Kuruluşu

Kuruldu kurulacak denilen bir hazırlık döneminden sonra yeni fırka nihayet 17 Kasım 1924'te resmen kurulmuştur. Trabzon Mebusu Muhtar ile Mersin Mebusu Besim Beyler fırkanın nizamnamesi ile kuruluşuna dair beyannameyi Dâhiliye Vekili Recep Bey'e teslim etmişlerdir. Müfrit Halk Fırkaları arasında gösterilen Recep Bey heyeti iyi karşılamış ve “Fırkalar memleket için esastır. Yetişir ki şahsi arzular yerine memleket için çalışsın. Allah mübarek etsin”, demiştir. Emniyet Genel Müdürlüğü 6 numara ile fırkanın kuruluş ilânı haberini vermiştir. Söz konusu ilân haber fırkanın gayesini, “hâkimiyeti milliyenin bilakayduşart millette esasına müstenittir” şeklinde tespit etmiştir. Fırkanın merkezi Ankara Postahane Sokağı'nda yedi numaralı binadır. Fırkanın idare heyetinde ise Ali Fuat Paşa, Rüştü Paşa, Sabit, Rauf, Adnan, Muhtar, Halis Turgut Beyler yer almıştır (Vakit, 18 Kasım 1924, s. 1; Tanin, 18 Kasım 1924, s. 1; Cumhuriyet, 18 Kasım 1924, s.1). Bu noktada TPCF'nin idarecileri bağlamında bir değerlendirme yapılması halinde bu fırkanın şöhretinin özellikle kurucu kadrosunun Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa ile birlikte bulunmuş en az onun kadar tanınmış asker ve sivil şahsiyetler olmasından ileri geldiği söylenebilir (Ekincikli, 2012, s.152).

Recep Bey'in yeni fırkanın kuruluşunu sıcak karşılaması ve Mustafa Kemal Paşa'nın yeni fırka ile ilgili başlangıçtaki olumlu bakışı şöyle değerlendirilmiştir: Önceleri iktidar tarafından kontrol edilebilir bir “güdümlü” muhalefet oluşturma amacıyla kurulmasına müsaade edilen TPCF, bilahare hükümet kontrolünden çıkması ve iktidar alternatifi hâline gelmesi sonucu istenmeyen bir muhalefet unsuru olmuştur (Uzun, 2002, s. 574).

Meclis dışında kalan İkinci Grubun önde gelenleri de TPCF'ye katılmışlardır. İkinci Grup ile TPCF büyük ölçüde aynı zaruretlere sonucu doğmuştur. TPCF programı ile İkinci Grubun programı arasında benzerlikler bu yönüyle şaşırtıcı değildir. Bu nedenle daha önce İkinci Grupta yer alan 18 eski mebus TPCF'ye katılmıştır (Demirel, 2007, s. 600-602). TPCF'nin mebus sayısı hakkında farklı rakamlar verilmekle birlikte genel görüş 29 mebusa sahip olduklarıdır (Çakan, 1999, s. 405).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Beyannamesi, Programı ve Nizamnamesi

Şüphesiz yeni fırkanın bir çeşit vitrini olarak görülebilecek beyanname, nizamname ve program gibi dokümanları TPCF hakkında yeteri kadar bilgi verebilecek niteliktedir. Beyannamesinde fırkanın teşekkül gayesi, siyasi istiklalini kendi azim ve iradesiyle kazanan ve mukadderatını bizzat tayin ve idare etmek olgunluğunu ve kabiliyetini gösteren millete, bu yeni sahada sarsılmadan yürütebileceği dosdoğru bir yol açmak olarak belirtilmiştir. Yine beyannamede, millî hakîmiyet prensibine vurguda bulunularak bu prensibin fiiliyatta mahdut heyetlerin eline geçmesi ile milleti bu haktan mahrum edebilecek bir istibdat şeklinin meydana gelebileceği tehlikesine dikkat çekilmiştir. Bunun için milletvekillerinin vekâlet haklarını suiistimal etmeyecekleri gerek milletvekillerini gerek icra vekillerini sürekli kontrol altında bulunduracak vasıtalarla şiddetle ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Kamuoyu ve basın her ne kadar böyle vasıtalar iseler de her zaman etkili ve faydalı olamayabilecekleri ifade edilerek bunlar arasında en etkilisinin aynı kanaati paylaşan mebusların mecliste oluşturacakları dengeleyici ve kontrol edici gruplar yani fırkalar olduğu ifade edilmiştir. Nizamnamede ayrıca genel hürriyetlerin şiddetle taraftarı bulunduğu, şahsi hürriyetlerin her sahada mukaddes görüldüğü, fırkanın tefrika demek olmadığını insanların benimseyeceği geniş bir müsaadekarlık takip edileceği, dar fırkacılık zihniyetinden kaçınılacağı, başka fırkalarla fikirlerde ortaklık söz konusu olursa onlarla da beraber hareket edilebileceği, her türlü irticai hareketlere karşı koymaktan çekinilmeyeceği ortaya konulmuştur. Ayrıca kanunların ihtiyaçlara göre tamamlanacağı ve islah edileceği, fırkanın tahakkümünün aleyhinde bulunmasından ötürü kendi iç işleyişinde de buna imkân verilmeyeceği ne bir kişinin ne de bir grubun tahakküm yolu ile meramlarını kabul etmeyeceği, her karar ve hükmünde yetkili kurulların oy çokluğuna itibar edileceği kaydedilmiştir (Tunaya, 1952, s. 615-616).

Zürcher, TPCF'nin beyanname ve program gibi kaynakları üzerinden öncelikle kişisel dargınlık mı siyasi program mı tartışması yapmış, nihayetinde kişisel çekişmelerin partinin ortaya çıkışında etkili olduğu görüşüne hak verdiğini söylemiştir. Aynı zamanda parti programının Sabit, İsmail Canbolat ve Ahmet Şükrü Beyler gibi sivrilmiş sivil politikacılar tarafından yapıldığını ve TPCF'nin bağımsızlık sonrasının muhafazakârları olarak görülebileceğini kaydetmiştir (Zürcher, 2007, s. 135-153).

Yeni fırkanın programının ve beyannamesinin ortaya çıkmasından sonra Halk Fırkalarının ilk tepkisi yeni fırkanın programının kendilerinden farklı olmadığı ve dolayısıyla böyle bir fırkaya ihtiyaç bulunmadığı doğrultusunda olmuştur (Akşam, 19 Kasım 1924, s. 1). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üzerine yapılan bazı incelemelerde de bu görüşler ortaya atılmıştır (Sezgin ve Saylan, 1983-1985, s. 2050). İlerde söz edileceği üzere, Mustafa Kemal Paşa da aynı kanaate sahiptir. Öte yandan yeni fırka önde gelenleri, bu iddianın yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Yeni fırkanın ileri gelenlerinden İsmail Canbolat, fırkalarının Halk Fırkasından farkı olmadığı görüşlerine şöyle katılmadığını açıklamıştır (Son Telgraf, 19 Kasım 1924, s. 1):

“Bizim düşündüklerimizi bizim duyduklarımızı duymuş ve düşünmüş olsalardı elbette çekilmeğe lüzum görmezdik. Bir misal olarak meclisi fesih ve veto maddelerini ele alayım: Biz bu hakların reisicumhura verilmesine muhalifiz. Hâlbuki diğer fırkanın

bilhassa nafiz azası son fırka içtimaında bu hakların reisicumhura verilmesinde mahzur olmadığını alenen söylemişlerdi. İşte bizi ayıran farklardan basit bir misal”.

Ayrıca TPCF'nin mühim erkânından Ali Fuat Cebesoy'da eski ve yeni fırka arasında detaylı mukayeseler yapmış aradaki farkları madde madde sıralamıştır (Cebesoy, 1960, s. 114-116).

Belirtilmeli ki TPCF'liler CHF'nin programı olmadığını ileri sürmüşlerdir. Ali Fuat Paşa da bunlardan biridir. Buna karşı *Vakit* gazetesi yazarı Mehmet Asım, neden partide iken programımız yok deyip program yapalım demediniz. CHF'de bir kusur varsa bu aynı zamanda Ali Fuat Paşa'nın da kusurudur. Ali Fuat Paşa'nın sözleri siyasi edebiyattır, demiştir (Mehmet Asım, 29 Aralık 1924, s. 1). Keza Ahmet Şükrü Bey de ileride, İzmir Suikastı yargılamalarında görüleceği üzere, CHF'nin siyasi programı olmadığını, sözü edilen umdelerin ise siyasi fırka programı olarak kabul edilemeyeceğini söylemiştir (Cumhuriyet, 30 Haziran 1926, s. 2).

TPCF; *İstiklal*, *Son Telgraf*, *Tanin*, *Tevhid-i Efkar* ve *Vatan* gibi İstanbul basınının ekseriyetinden destek görmüştür. Bunlardan biri olan *Son Telgraf*, TPCF'nin programını değerlendirdiği bir yazıda, fırka ve siyaset edebiyatımızın eserleri arasında bu programın da bir yeri olacağını belirtmiş, fakat fırkanın teşekkülündeki asıl faydanın özellikle iktidar fırkasını tenkit ve kontrol edecek olmasında bulunduğu altını çizmiştir (Son Telgraf, 19 Kasım 1924, s. 1).

Yine *Son Telgraf*, iki fırka arasındaki farkları ise şu şekilde açıklamıştır: Yeni fırka hakk-ı hâkimiyet ve hükümraniyetin bilakayduşart kullanılmasını millet meclisinin yetkisi dairesinde görüyor ve bunlardan herhangi birinin yürütme tarafından kullanılmasına karşıdır. Hatta millettten vekâlet alınmadıkça anayasanın da değiştirilmesine muhaliftir. Oysa Halk Fırkası, veto ve fesih yetkisini yürütmeye vermekte beis görmüyor. Yeni fırka şehreminlerin seçimle gelmesini savunuyor. Halk Fırkası ise aksini söylüyor. Yeni fırka idari adem-i merkeziyet esasını savunuyor. TPCF demokrasi ve cumhuriyet mefhumu gereği bir dereceli seçimi savunuyor. Halk Fırkası her ne kadar yeni fırkayla yarışmak için bu doğrultuda bir teklif vermişse de önderleri bunu benimsemiyorlar ve karşı çıkıyorlar. Cumhurbaşkanı'nın seçimden sonra mebusluk sıfatının sone ermesi yeni fırkanın programında mevcut olmasına karşın, Halk Fırkası bu hususta farklı düşünüyor (Son Telgraf, 23 Kasım 1924, s.2). Görüldüğü üzere *Son Telgraf* TPCF'ye çok ciddi destek vermiş ve CHF'ye nazaran bu yeni fırkanın daha demokratik ve ideal değerlere sahip olduğunu öne çıkarmıştır.

58 maddeden oluşan TPCF programının özellikle dikkat çeken maddeleri şunlardır (Tunaya, 1952, s. 616-618): Türkiye devleti halkın hâkimiyetine dayanan bir cumhuriyettir (Madde 1). Hürriyetperverlik, halkın hâkimiyeti, fırkanın temel mesleğidir (Madde 2). Yapılacak kanunlarda halkın ihtiyacı, menfaatleri, yönelişleri, asrın gerekleri ve adalet prensipleri hâkim olacaktır (Madde 3). Fırka genel hürriyetlere şiddetle taraftardır. Toplumun ihtiyaçları, istekleri ve toplumsal düzenin korunması endişesi için bu hürriyetlere sınır koymak zaruri olursa ancak Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile bu sınırın konulmasına

tarafından olunacaktır (Madde 4). Milletten açıkça vekâlet alınmadıkça Teşkilat-ı Esasiye Kanunu değiştirilmeyecektir (Madde 5). Fırka efkâr ve itikadat-ı dinîyeye hürmetkârdır (Madde 6). Mebus seçiminde bir dereceli oy verme usulü kabul edilecek ve her kazanın bir seçim bölgesi olması savunulacaktır (Madde 8). Cumhurbaşkanı seçilen kişinin mebusluk sıfatı, seçilmesinin ardından sona erecektir (Madde 12). Millî birliğin bozulmasına engel olmak için devletin gözetimi devam etmek üzere idari adem-i merkeziyet esası desteklenecektir (Madde 14). Şehreminleri, diğer belediye başkanları gibi seçim usulüne tabi tutulacaktır (Madde 23).

İlk beş maddeye bakıldığında buradaki hususların genel prensipler olduğu ve Halk Fırkası tarafından da benimsendiği anlaşılır. Ancak müteakip maddeler yeni fırkayı Halk Fırkasından farklı kılan temel hususiyetleri içerir. Programın eğitimle ilgili maddeleri içeriği yani darüleytamlar, vahdet-i terbiye, amelî eğitimin icrası, ilköğretimin mahalline tevdi gibi konular, İttihat ve Terakkinin iktidar yıllarında yani Ahmet Şükrü Bey'in Nazırlığı döneminde uygulanmaya başlanmıştır. Bu bakımdan TPCF programının özellikle eğitimle ilgili kısmının İttihat ve Terakki programıyla benzerliğinin vurgulanması gerekir (Tunaya, 1952, s. 620).

Fırka ayrıca 63 madde ile bir geçici maddeden oluşan bir nizamname de hazırlamıştır. Fırkanın beyanname ve programında görüldüğü üzere burada da millî hâkimiyet prensibinden ve cumhuriyet idaresinin güçlendirilmesinden söz edilmiş, ülkenin gelişme yolunda ilerletilmesinden bahsedilmiştir. Nizamnamenin büyük bir kısmı kongrelere hasredilmiştir. Genel kongre ile vilayet ve kaza kongrelerinin oluşumu, çalışma takvim ve usulleri, görev ve faaliyetlerinden söz edilmiştir (Yeşil, 2002, s. 454-462).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Teşkilatlanması ve Faaliyetleri

Fırkanın faaliyetlerine geçmeden evvel bir hususu burada belirtmek gerekir. O da yeni fırka kurulur kurulmaz bünyesinde eski nafiz İttihatçıları da barındırması önemli bir etken olsa gerek, hemen İttihat ve Terakki ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Şöyle ki TPCF İttihat ve Terakki Fırkasının bir istihalesi, diriltilmesi ve tekrar faaliyete başlaması şeklinde görülmüştür (Mehmet Asım, 6 Ekim 1924, s.1). Özellikle Ahmet Şükrü ve İsmail Canbolat Beylerin fırkada aktif rol almaları bu iddianın en büyük mesnetlerinden biri olmuştur (Vakit, 19 Kasım 1924, s.1). Yine fırkanın kurulduğu ilk günlerde önde gelen İttihatçıların İstanbul'da takip edildikleri ve belli mekânlarda içtimalar yaptıkları ile ilgili haberler basında paylaşılmıştır (Akşam, 21 Kasım 1924, s.1; Son Telgraf, 2 Ekim 1924, s. 1). Böyle olmasına karşın iktidar sözcüleri yeni fırkayı İttihat ve Terakki Fırkasından ziyade Hüriyet ve İtilaf Fırkasına benzetmişler, kendi fırkalarıyla İttihat ve Terakki Fırkası arasında ise ayrımlıklar bulunduğunu iddia etmişlerdir. Yunus Nadi Bey, fırkaların nasıl teşekkül ettiğine de uzun uzadıya yer verdiği yazısında, önce İttihat ve Terakki Partisi ile Hüriyet ve İtilaf Fırkasının kuruluşlarını anlatmış, ardından CHF'nin kuruluşundan söz etmiştir. Nihayetinde Hüriyet ve İtilaf Fırkası ile TPCF'nin bir ihtiyaç saikiyle değil, bir ihtiras sonucu doğduklarını iddia etmiş, CHF'den ayrılan Terakkiperverlerin ise İttihat ve Terakki Partisinden ayrılan hizbi tanzir etmekten masun kalabilmelerini temenni etmiştir (Yunus Nadi, 1 Aralık 1924, s. 1). Aynı doğrultuda Mete Tunçay, CHF'nin tek parti dönemini ele aldığı çalışmasında kişiliklere karşı olma sorunu bir tarafa 1924

sonlarında Türk siyaset sahnesinde yer alan iki partiden İttihat ve Terakki kalıt ve geleneğine hiç şüphesiz CHF daha yakındı, tespitini yapmıştır (Tunçay, 1992, s. 104). İlerde görüleceği üzere CHF'ye yakın bazı isimlerin İttihat ve Terakki Fırkası ile ilgili bu olumlu bakışları İzmir Suikastı teşebbüsünden sonra tam aksi yönde bir değişim gösterecektir (Müezzinoğlu, 2015, s. 155-176).

Yeni fırkanın resmen kuruluşu ile birlikte Başvekil İsmet Paşa'dan istifa gelmiştir. Yerine Fethi Bey hükümeti kurmuştur. Muhalefete yakın gazetelerde bu gelişme olumlu karşılanmış hatta İsmet Paşa eleştirilerek başvekil olduğunda kendisine bağlanan ümitlerin zamanla sona erdiği ifade edilmiştir. Fethi Bey'in olumlu karşılanmasında özellikle son açıklamaları ve itidalli tutumunun etkili olduğu ileri sürülmüştür (Fevzi Lütfi, 22 Kasım 1924, s. 1). Mehmet Asım Bey, muhaliflerin Fethi Bey'e güvenoyu vermesini değerlendirdiği yazısına "Hiddet ve Hayret Ettik mi?" başlığını atmıştır. Fethi Bey'in beyannameinde İsmet Paşa'nın programını devam ettireceğini açıklamasına atıf yaparak, demek ki mesele İsmet Paşa hükümetinin siyasetiyle değil, şahsiyetiyle ilgilidir, demiştir (Mehmet Asım, 1 Aralık 1924, s. 1).

CHF çevrelerine göre TPCF ilk günlerinde bazı buhranlar yaşamıştır. Buna göre firkada şu üç grup bulunmaktadır. Muhafazakârlarla hocalar; Kazım Karabekir Paşa ve birkaç arkadaşı; Adnan Bey, İsmail Canbolat Bey, Refet Paşa ve birkaç arkadaşı. Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa'nın durumu ise net değildir. Bir başka iddiaya göre ise TPCF azası İzmit Mebusu Ahmet Şükrü Bey, bir nedenle firkadan ayrılmak istemiş, onu ikna için Adnan Bey İstanbul'a gönderilmiştir (Cumhuriyet, 25 Kasım 1924, s. 1). Öte yandan TPCF'yi destekleyen gazetelerde bu iddiaların yanlışlığına değinilmiştir. Buna göre, İzmit Mebusu Ahmet Şükrü Bey ve bazı arkadaşlarının âyan meclisi teşkili taraftarı oldukları, hatta fırkanın programı tanzim edilirken bu hususta tartışma yaşandığı ve neticede aleyhtekilerin ekseriyeti nedeniyle karar alınmadığı gibi duyumlar doğru değildir. Aksine yeni firma intizam içerisinde çalışmaktadır. Hatta TPCF Katib-i Umumisi Ali Fuat Paşa ne programımızda böyle bir kayıt ne de bu fikirde bir arkadaş vardır. Kesin olarak yalandır, demiştir (Son Telgraf, 25 Kasım 1924, s. 1). Aynı gazeteye göre firma içerisindeki bütün bu ihtilaf ve karışıklık söylentileri, Kazım Karabekir Paşa'nın reis seçilmesiyle artmaya başlamıştır. Gerçekte iki meclisli yapıyı daha önce Halk Fırkası da tartışmıştır. Hatta en çok destekleyenlerden biri de Ahmet (Ağaoğlu) Agayev'tir. Ayrıca şimdi tartışılan âyan meclisi teşkili değil, millet meclisi azasından seçilecek ikinci bir meclis oluşturulmasıdır. Buna benzer konular sadece genel kongrede konuşulabilir (Son Telgraf, 27 Kasım 1924, s. 1).

Yeni fırkanın mühim isimlerinden Rauf Bey, TPCF ve mesleği hakkında bir gazeteye verdiği demeçte hak ve hakikat yolunda yürüdüklerine emin olduklarını, uzun sürse de hakkın neticede başarılı olacağına inandığını belirtmiştir. Rauf Bey TPCF'nin İttihat ve Terakkinin bir istihalesinden ibaret olup olmadığına dair soruya; ülkedeki vatandaşlardan kim firkalarının programını kabul ederse üye olabileceğini, kabul etmeyenlerin şahıs ve görüşlerine de saygılı olduklarını açıklamıştır (Son Telgraf, 6 Aralık 1924, s. 1). Rauf Bey'in bu açıklamasından bir hafta sonra yine TPCF'nin bir azası, İttihat ve

Terakki teşkilatının dağılarak TPCF'ye iltihak ettiğine ilişkin bir soruya, “Fırkamıza her vatandaş girebilir. Tabii olarak bu teşkilattan da yararlanacağız” demiştir (Son Telgraf, 12 Aralık 1924, s. 1).

Bir müddet sonra İstanbul münhal mebuslukları için seçime gidilmiştir. TPCF İstanbul teşkilatını henüz tamamlamadığı için aday göstermemiştir (Son Telgraf, 9 Aralık 1924, s. 1). Ayrıca muhalefete göre müntehib-i saniler çeşitli nedenlerle CHF'ye bağlı olduklarından, aday gösterilmesi fırkaya rağbetin azalmasına yol açabilir diye düşünlüştür. Tahmin edildiği şekilde seçimi CHF kazanmıştır. Bu bilgilerin verildiği *Son Telgraf* gazetesinde seçim sonuçları oldukça alaycı ve iğneleyici bir üslupla şöyle değerlendirilmiştir (Son Telgraf, 12 Aralık 1924, s. 1):

“Kazandılar. Kazanacaklardı. Kazanmaları kadar tabii bir şey yoktu. Polisiyle jandarmasıyla, hükûmet kuvvetleriyle, kordonlu veya tabancalı memurlarıyla müntehib-i sanileriyle yalnız onlar vardı. Zaten kaç yıldır biz bu manzaraya alışmışız. Şehremini memurlarına, vali maiyetine, fırka mutemetlerine atiyeler verilse 40 gün 40 gece düğün yapsalar yeridir.”

Bu seçimlerin ardından gerginliklere yol açan Bursa seçimlerine gidilmiştir. Burada müstakil olarak seçime giren Nurettin Paşa kazanmıştır. Fakat Halk Fırkaları süresi içerisinde Paşanın askerlik görevinden istifa etmediğini gerekçe göstererek mebusluğunun tasdikini engellemişlerdir. Bu şekilde Nurettin Paşa'nın seçimine itiraz edilmesi ve mazbatasının iptali, muhalifler tarafından CHP'nin bir müdahalesi olarak yorumlanmıştır. CHP'nin aday çıkarmadığı yinelenen seçimi tekrar Nurettin Paşa önde götürmüştür (Tunaya, 1952, s. 609)

Teşkilatını tamamlayamadığı için başlangıçta seçimlerde aday göstermeyen TPCF, ilk adaylık gösterimini İzmir seçimlerinde yapmıştır. Burası için, tanınmış İttihatçılardan İzmir eski valisi Rahmi Bey tercih edilmiştir (Son Telgraf, 18 Aralık 1924, s. 1). Seçimlerin kaybedilmesinin ardından yaptığı açıklamada TPCF önde geleni Ahmet Şükrü Bey, Rahmi Bey'in gönülsüz çalıştığını ve TPCF adayı ilan edildiği hâlde müstakil olarak seçime girdiğini, gayret gösterseydi kazanabileceğini, ama kararsızlığının böyle olumsuz bir neticenin alınmasına yol açtığını belirtmiştir (Son Telgraf, 30 Aralık 1924, s. 1).

TPCF'nin İstanbul, İzmir ve Trabzon teşkilatına memur edilen Ahmet Şükrü Bey, 1924 Aralık sonlarına doğru teşkilatlanma çalışmaları ve seçimler hakkında önemli açıklamalarda bulunmuştur. Kırkkilise seçimlerinden halkta memnuniyet verici bir uyanıklık olduğunun anlaşıldığını; Gümüşhane seçimleri için fazla baskı yapıldığının işitildiğini; Urfa ve Kırşehir'de ise seçimlerin kaybedilmesinin bu bölgedeki müntehiplerin çiftlik ve arazi sahipleri olmaları ve hükûmetle daha çok münasebetleri bulunmaları dolayısıyla hükûmetin adayına oy vermezlerse işlerinin yapılmayacağı korkusundan kaynaklandığını belirten Ahmet Şükrü Bey, ahali nispeten daha münevver olan şehirlerde seçimin her türlü vasıtalarla rağmen daha başarılı gerçekleştiğini ifade etmiştir. Açıklamasında hükûmet memurlarının CHF lehine seçimlere tesir etmelerine ve oy güvenliği ile ilgili yanlışlıklara da işaret eden Ahmet Şükrü Bey, muhabirin Halk Fırkasına karşı muvaffak olacağımızı ümit ediyor musunuz? sorusuna şöyle cevap

vermiştir (Son Telgraf, 23 Aralık 1924, s. 2): “Görüyorsunuz ki Halk Fırkasına karşı bir adem-i memnuniyet ruhu vardır. Ve bu ruh, kendi kendine faaldir. Bir bir kendini gösteriyor”.

Ahmet Şükrü Bey’in yukarıda aktarılan bu açıklamaları CHF çevrelerinde rahatsızlık yaratmıştır. Özellikle CHF’ye karşı bir memnuniyetsizliğin var olduğunu belirtmesi, Gazeteci-Mebus Yunus Nadi Bey’i köşesinde cevap vermeye sevk etmiştir. Yunus Nadi Bey’e göre, Ahmet Şükrü Bey taahhütname vererek CHF’ye girmiştir. Açıklamaları amiyane birkaç sözden ibaret olup, TPCF ile ilgili yeni bir fikir vermemektedir. Ahmet Şükrü Bey Halk Fırkasına karşı memnuniyetsizliği nerelerde ve nasıl gördüğünü izah etmemiştir. Ahmet Şükrü Bey’in yaptığı demagojidir. (Yunus Nadi, 25 Aralık 1924, s. 1).

Ahmet Şükrü Bey, Yunus Nadi Bey’in yukarıdaki yazısına *İstiklal* gazetesinden cevap vermiştir. Öncelikle taahhütname konusuna değinerek taahhütname ile mebus olmadığını belirtmiştir. Ardından Ahmet Şükrü Bey yeni fırkanın ortaya çıkış gerekçesini açıklamıştır. Buna göre Cihan Harbi milletlerin kendi kaderini kendilerinin belirlemesi gereğini güçlendirmiş ve Türk milleti de buna inanmıştır. İşte bunun için milletin kendi kendini idare etmesini sağlamak ve milleti ilgilendiren konularda bir zümrenin veya bir kişinin tahakkümünü ortadan kaldırmak amacıyla TPCF kurulmuştur. Bu bilginin ardından Ahmet Şükrü Bey Halk Fırkasında ciddi rahatsızlık yaratacak şu sözleri kullanmıştır (Tanin, 28 Aralık 1924, s. 1):

“Son söz olarak bir ricada bulunacağım. İfade bir umdelerle sadakat, umdelerle mebus olmak gibi sözler tekrar olunuyor. Mebusluğa esas olan bu umdeler nedir? Bunların sağlam neresi kalmıştır? Madde madde yazarsanız benim gibi bu umdelerin cahili olanları temvir buyurmuş olursunuz”.

Nitekim Yunus Nadi Bey, Ahmet Şükrü Bey’in umdelerle ilgili bu sözlerine hemen karşılık vermiştir: *“Umdeler tatbikat sahasındadırlar ve bütün kuvvet ve şevketleri ile yürüyorlar. Hatta sizin fırkanızın tuttuğu yol bile umdelerin mahsulüdür; Şükrü Beyefendi”* (Yunus Nadi, 28 Aralık 1924, s. 2).

Kuruluşun ilk günlerinde TPCF’nin mühim simalarından Mersin Mebusu Besim Bey’in yaptığı şu açıklama, yeni fırkanın temkinli hareket ettiğini ve siyaset zeminine ayaklarını sağlam basmak istediğini açıkça göstermiştir (Akşam, 19 Kasım 1924, s. 1):

“Hükûmete beyannamemizi verdik. Artık memleketin menafını daha samimi ve daha serbest bir tarzda müdafaa edeceğiz. Fırkanın teşekkülü memlekette mühim bir hadisedir. Şimdiye kadar teşekkül eden fırkaların akabeti malumdur. Biz bu fırkaların düştükleri hatalara karışmayacağız. Vaka bir imtihan devresi geçirmekte olduğumuzu biliyoruz. Fakat bu imtihanı kazanmağa çalışacağız.”

Bir süre sonra, bu kez TPCF’nin önde gelenlerinden Feridun Fikri Bey, gerçek maksatlarının iktidar mevkinin ele geçirmek değil, millet meclisinin hukukunu ve vasi yetkilerini temin etmek, yetki yollarına giden esasları hazırlamak, hükûmeti ve işleri gözetim altında bulundurmak olduğunu dolayısıyla

bir zaman için işleri ellerinde tutanlar değil, işleri kontrol edenler vaziyetinde kalacaklarını söylemiştir (Son Telgraf, 28 Aralık 1924, s. 1). Feridun Fikri Bey'in bu beyanını destekler nitelikte bir açıklamayı sonradan Ali Fuat Paşa da yapmıştır. O, Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk'ün partiler üstü kalacağını düşündüğünü, fakat onun ülkede hakiki bir reform ve kalkınma yapacak bir fırkanın (Halk Fırkası) başında bulunmayı arzuladığını, sonra TBMM'de yalnız Atatürk'ün partisinin olup kimsenin karşısında parti kurmaya cesaret edemediğini, böylece hükûmetin meclis murakabesinden mahrum kaldığını, bu durumun böyle süremeyeceğini ve memlekete son bir hizmet daha etme düşüncesiyle önemli vazifeleri bırakarak ve sırf TBMM'de murakabe vaziyetinde kalmak şartıyla Cumhuriyet Fırkasını (TPCF) kurduklarını, meclisten 80 kadar mebus bu partiye gelmek istemişse de hedeflerinin iktidara geçmek değil, aksine murakabede kalmak olduğundan 38 kişiyle yetinildiğini söylemiştir (Hayat Tarih Mecmuası, 1965, s. 89). Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, yeni fırka kendisine yöneltilen "iktidar hırsı" ve "istical" gösterme gibi ithamları kabul etmemektedir.

Muhالیf fırka karşısında CHF'nin tereddütlü bir politika takip ettiği görülür. Şöyle ki CHF'den 20 kadar mebus bir dereceli intihabın çoktandır fırkalarının amacı olduğunu ileri sürerek kabulü için bir takrir vermişlerdir. Söz konusu takrirden bir dereceli intihap, fırkanın halkçılık amacıyla örtüşmesi, hakîmiyet-i milliyenin daha esaslı tecelli etmesi, medeni ülkelerde ve hukuk kaidelerinde bu usulün kabul edilmiş bulunması nedenleri ile gerekli görülmüştür (Akşam, 20 Kasım 1924, s. 1). Teklifin akıbetine bakıldığında sadece ani bir siyasi manevra olarak sözde kaldığı ve devamının getirilemediği görülür.

Yeni fırkanın kurucuları Gazi Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçerek hareketlerinin kendisine karşı olmadığını, muhalefetlerinin hükûmete karşı bulunduğunu açıklamışlar, bu husustaki beyanlarını gazetelerde yayınlamışlardır. Aksine Halk Fırkası ileri gelenleri, muhalefetin hükûmete karşı değil, doğrudan kendilerine karşı olduğunu Gazi'ye telkin etmişlerdir. Hakikatte muhalefet İsmet Paşa'ya olduğu kadar Gazi Paşa'ya karşı da doğmuştur. Yeni fırka yönetiminde Gazi Paşa'ya karşı olanların varlığı, bu iddiayı doğrulamaktadır (Erer, 1963, s. 27-28).

Gazi Paşa'nın kuruluşu sonrası TPCF'yle ilgili ne düşündüğü, *Times* gazetesi muhabirine verdiği şu demeçten öğrenilmiştir (Vakit, 12 Aralık 1924, s. 1; Son Telgraf, 11 Aralık 1924, s. 1; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III*, 1961, s. 77-78):

"Terakkiperver Fırkanın programında mevcut, Halk Fırkasının umdelerinden hariç ve mevzu-ı münakaşa olmağa değer, esaslı bir prensip ve fikir görünmüyor. Teferruata ait görülebilen bazı noktalar erbab-ı ihtisasın her gün yeniden tetkik ve münakaşa edebileceği ve yeni neticelere vasil olabileceği hususattır. Veto hakkı, hakk-ı fesih, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun mevadd-ı mahsusası ile tasrih ve tespit olunmuştur. Efkâr ve itikadat-ı dinîyeye hürmetkâr olmak öteden beri tabii ve umumi bir telakkidir. Bunun aksini düşünmek için sebep yoktur. Hâkimiyetimilliyemiz asla tehlikeye maruz değildir. Bütün millet onun müdrik ve fedakâr muhafızdır. Bir istibdadın mevcudiyetine dair ima ve telmihler bence kabil-i izah değildir".

Aynı demeçte Gazi Paşa yekdiğerini murakabe edecek fırkaların varlığını hakîmiyet-i milliye ve özellikle Cumhuriyet ile idare edilen bir ÷lke için normal gördüğünü, bu tabii vaziyete karşı kendi durumunun da tabii olmaktan başka bir şey olamayacağını beyan etmiştir. CHF ile manevi bağı muhafaza etmesine karşın, cumhurbaşkanının fırkaların üstünde olması esasını kabul ettiğini, ancak görevinin hitamında Halk Fırkasının başında fırkacılarla beraber fiilen çalışacağını söylemiştir (Vakit, 12 Aralık 1924, s. 1; Son Telgraf, 11 Aralık 1924, s. 1; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III*, 1961, s. 77-78).

Zürcher, Atatürk'ün 1924'te bir muhalefet partisinin kurulmasına karşı bulunduğunu, aynı zamanda taktik gereği kısırtılmalardan mümkün merteye kaçınarak ihtiyatlı bir tutum izlediğini, hatta İsmet Paşa'nın görevden alınmasının bu politikanın bir sonucu olduğunu söyler. Yine O, tüm bunlarla birlikte Atatürk, uzun vadeli bir hedef olarak çok partili demokrasiyi desteklemesine rağmen, bu ideali, sosyal ve kültürel reformlara göre kesinlikle ikinci sıradaydı, diye görüş belirtir (Zürcher, 1988, s. 19). Nutuk'ta ise TPCF'ye karşı tamamen olumsuz bir yaklaşım söz konusudur. Gazi'ye göre fırkanın programı gizli ellerin mahsulüdür. Cumhuriyet kelimesini telaffuzdan çekinenlerin, Cumhuriyet'i doğduğu gün boğmak isteyenlerin kurdukları fırkaya cumhuriyet ve hem de Terakkiperver Cumhuriyet unvanı vermeleri ciddi ve samimi değildir. Fırka muhafazakâr olarak ortaya çıksaydı belki bir anlamı olabilirdi. Fakat bizden daha cumhuriyetçi ve daha fazla terakkiperver olduklarını iddiaya kalkışmaları tabii olarak doğru değildir. Bu tespitlerin ardından Gazi Paşa TPCF'nin 6. Maddesine atıfta asırlarca bunun bayrak yapıldığını ve birçok felaketlere uğranıldığını belirtmiş, "TPCF programı en hain dimağların mahsulüdür. Bu fırka memlekette suikastçıların ve mürtecilerin tahassüngâhı ve ümid-i istinadı oldu", demiştir (Atatürk, 2010, s. 1184-1186).

Yine 1924 yılının son günlerinde, İsmet Paşa'ya yapılan bir ziyaret esnasında yeni fırkanın mühim simalarından Ali Fuat Paşa ile Adnan Bey Gazi Paşa ile karşılaşmışlar ve Gazi'nin "Türkiye'de partiler ve parlamento hayatının başlamasından dolayı memnuniyet duyuyorum", şeklindeki sözlerinden hayli hoşnut kalmışlardır (Cebesoy, 1960, s. 125-126).

Ocak 1925 sonlarına doğru TPCF'nin İstanbul merkezi açılmıştır. Açılıştta fırkanın İstanbul Kâtibi Vasıf Bey bir konuşma yapmış ve şunları söylemiştir: Ülkede daha önce teşekkül eden fırkalar haklı haksız iyi akıbeta mazhar olamamışlar, yani görevlerini esaslı bir şekilde tamamlayamamışlardır. Bu durumun bir değil, çok sayıda nedeni vardır. Bir tanesi, fırkaların asıl kuruluş maksadı murakabeden ibarettir. Murakabe olmazsa hürriyet teessüs etmiş olmaz ve hükümler olan kuvvet ve vaziyet mutlakiyet olur. Her şeyin her fırkanın üstünde bir vatan vardır. Fırkaların kuruluş amacı da buna hizmet olduğundan birbirlerine karşı mücadelenin bu mukaddes kavramı gözden kaçırmadan fikri ve ilmî bir sahaya yönelmesi gerekir. Hele şahsiyete kesinlikle tenezzül edilmemesi gerektiğine inanmaktayız (Tanin 29 Ocak 1925, s. 1; İkdâm, 29 Ocak 1925, s. 1). Vasıf Bey yeni fırkanın özellikle murakabe etme yönüyle önemli olduğunu belirtmiş ve esas olanın vatanın menfaatleri olduğuna dikkat çekmiştir.

Belirtilmelidir ki yeni bir fırka olması ve teşkilatlanma çalışmalarını tam olarak

tamamlayamaması gibi nedenlerle girdiği seçimlerde kayda değer bir başarı alamayan TPCF kısa sürede halkta karşılık bulmuştur. Özellikle muhafazakâr doğu, İstanbul ve iskân sorunlarının büyük ölçüde devam ettiği İzmir civarındaki bölgeler fırkanın taraftarlarının yoğun bulunduğu yerler olmuştur (Nurgün Koç, 2013, s. 80).

Şeyh Sait İsyanı ve Takrir-i Sükûn Karşısında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Şubat 1925'te Türkiye'nin doğusunda ortaya çıkan ve elebaşısına atfen Şeyh Sait İsyanı olarak değerlendirilen hadise, Cumhuriyet rejimine ilk ciddi tehlike olarak belirmiş ve genç Türk devletini bir hayli uğraştırdıktan sonra sonuçta askerî tedbirlerle bastırılabilmiştir (Kalafat, 1992; Özdemir, 2002, s. 481-495). İsyanın siyasi neticeleri oldukça önemli olmuştur. Müteakiben anlatılacağı üzere TPCF'nin kapatılmasında önemli bir gerekçe olarak kullanılmıştır. Peki, isyan niçin ve nasıl ortaya çıkmıştır? Hemen belirtmeli ki hadise tüm yönleriyle aydınlığa kavuşturulmuş değildir. Zira salt dinî yani irtaicai bir hareket mi yoksa elebaşısının etnik kimliği (Kürt) ve hedefleri bağlamında bölgedeki Kürt unsuru üzerinden ayrıntılı bir hareket mi olduğu, yabancı bir devletin tesirinin bulunup bulunmadığı varsa ne ölçüde olduğu gibi hususlar hâlâ açıklığa kavuşturulmamış⁴ ve literatürde üzerinde uzlaşmış müşterek ve hakim bir görüşe varılamamıştır. İsyanın 1923'te Erzurum'da kurulan Âzadi adlı örgüt tarafından planlandığı ve hazırlandığı ileri sürülmüştür (Özdemir, 2002, s. 495).

TPCF Başkanı Kazım Karabekir Paşa isyan hakkında mecliste yaptığı konuşmada, fırkasının de tutumuna tercüman olarak, hükûmetin açıklamasından şark vilayetlerinin bazı yerlerinde sınırlı mütegalibenin dışarıdan teşviklerle ve dini alet ederek halkı tahrik ettiğinin anlaşıldığını, hükûmetin örfi idare ilan etmesinin isabetli olduğunu, dini alet ederek millî bütünlüğü tehlikeye düşürmenin vatana ihanet anlamına geldiğini, bunu yapanların lanet edilmeyi hak ettiklerini söylemiştir. Sonra herhangi bir tehlike karşısında bu vatanın evlatlarının her zaman tek vücut bir kütle hâlinde dikileceğini ve her türlü fedakârlığa hazır bulunduğunu tüm dünyanın bilmesi gerektiğini, hükûmetin hadise hakkındaki açıklamasını ve aldığı tedbirleri uygun gördüğünü ifade etmiştir (İkdam, 26 Şubat 1925, s. 1). Bu sözlerden anlaşılacağı üzere muhalif fırka da isyanın mahiyeti hususunda hükûmetle benzer şeyler söylemiş ve hükûmetin aldığı tedbirleri desteklemiştir. Konuşmaların ardından hükûmet tarafından Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na bir değişiklik teklifi verilmiş ve meclis tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Kanuna konulan yeni madde şöyledir (İkdam, 26 Şubat 1925, s. 1):

“Dini veya mukaddesat-ı dinîyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz etmek maksadıyla cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunur. Dini veya mukaddesat-ı dinîyeyi alet ittihaz ederek şekl-i devleti tebdil ve tağyire veya emniyet-i devleti ihlal veya dini veya mukaddesat-ı dinîyeyi

⁴ Şeyh Sait İsyanı üzerine yaptığı incelemede Koç; isyanın din propagandası öne çıkarılmış bir Kürtçülük cereyanı biçiminde değerlendirilmesinin gerektiğini, hükûmetin isyana yönelik sert yaklaşımında genç cumhuriyetin bazı çekincelerinin ağır bastığını ve bunun mazur görülebileceğini, doğru politikanın hadiseye daha ılımlı bir şekilde yaklaşılarak uzun vadeli adımların atılması olduğunu belirtmiştir (Koç, 2013, p.165)

alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veya fiili bir şekilde veya nutuk irat veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik hain-i vatan addolunur.”

İsyan sürerken bu kez meclis dâhilinde müessif bir hadise gerçekleşmiştir. Ardahan Mebusu Halit Paşa meclis koridorunda Afyon Mebusu Ali Bey’le münakaşa ederken silahla yaralanmıştır. Yaralı Halit Paşa ziyarete gelenlere kendisini vuranın Rize Mebusu Rauf Bey olduğunu söylemiştir. Afyon Mebusu Ali Bey’in yakın arkadaşı Rize Mebusu Rauf Bey’i korumak amacıyla ve meşru savunmadan yararlanmak suretiyle suçu üzerine aldığı iddia edilmiştir (Kalafat, 1992, s. 97). Buna karşın hadiseyle ilgili pek çok iddianın ortaya atıldığını belirtmek gerekir. Ali Bey’in (Çetinkaya) Halk Fırkasından ayrılan paşalardan söz ederken, paşalar hükûmeti şeklinde bir söz sarf etmesinin bu unvana sahip Halit Paşa’yı rahatsız ettiği ve paşalara hakaret şeklinde algılandığı, hadisenin sırf bu yüzden kaynaklandığı iddialar arasındadır (Goloğlu, 2007, s. 107). Öyle ya da böyle Halit Paşa’nın yaralanması mebusların büyük tepkisine yol açmıştır. Özellikle Saruhan Mebusu Reşat Bey’in mebusların kanaatlerini ifade edemediklerini belirten şu sözleri, bu tepkinin açık bir örneği olmuştur (Ahmet Cevdet, 11 Şubat 1925, s. 1):

“Bir zamandan beri meclis muhitinde derebeylik havası esmektedir. Birçok rüfeka hakiki kanaatlerini izhar edemiyorlar. Efendiler! Burası millet meclisidir. Herkes en emin bir surette kanaatlerini izhar edebilirler. Nizamname-i dâhilide bir kayıt vardır ki aza müsellahan meclise giremezler. Bu madde bilaistisna ve bilakayduşart tatbik edilmeli veyahut bir kararla ilga edilmelidir”.

Bu sözler CHF’nin müfrit kısmını oldukça rahatsız etmiştir. Tepki ve müdahaleler sonucu Reşat Bey sözlerini tevîl etmek suretiyle geri almak durumunda kalmıştır (Ahmet Cevdet, 11 Şubat 1925, s. 1). Halit Paşa ise ancak birkaç gün yaşayabilmiştir. Nihai olarak hadise, muhalifler tarafından kendilerine karşı bir baskı girişimi olarak görülmüştür.

Şeyh Sait İsyanı TPCF programının malum 6. maddesine dayanılarak TPCF’ye mal edilmiştir. Şeyh Sait İsyanı ile ilgili değerlendirmelere bakıldığında bilhassa hükûmete yakın gazetelerin isyanı önemseydiği ve onu ciddi ve tehlikeli bulduğu anlaşılır. Bu kabilden olarak Yakup Kadri “Hesap Günü Gelmiştir” başlıklı yazısında CHF hükûmetinin geç kalmakla beraber aldığı sert ve kararlı tedbirlerle şimdiye kadar kaybedilen zamanı telafi ettiğini belirtmiş ve hükûmetten şunu rica etmiştir (Yakup Kadri, 25 Şubat 1925 s. 1):

“Genç te patlak veren irtica hareketine mevzû bir isyan nazarıyla bakmasın, irtica tehlikesi ihtimali memleketin her tarafı için aynı derecede vardır. Zira işarat ve emareleri hemen her yerde vuzuh ile meşhut olmaktadır. Dini, belediye intihabatına kadar karıştıran ve Büyük Millet Meclisine dinî mücahede için mebus gönderen vilayetlerimiz

Genç'ten ve Dersim'den çok uzaktır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan gayrimemnunlar sınıfı imparatorluğun haritasının hemen her noktasında aynı çoğunluktadır."

Karaosmanoğlu, sonradan kaleme aldığı hatıratında eserinde Şeyh Said İsyanı'nı İsmet Paşa için kendisi katılmamakla birlikte 3. İnönü zaferi olarak telakki edenler olduğunu, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun bütün karşı çıkışlara rağmen, meclise kabul ettirerek iktidara gelen, rakip ve muarızlarını bir daha baş kaldırmayacak şekilde yenilgiye uğratan İsmet Paşa'nın, 45 yıl boyunca edindiği tecrübelerin ışığında bu şartlar altında iktidara gelişini kendi hesabına bir bedbahtlık olarak telakki ettiğini, ne kadar haklı, zaruri ve yerinde de olsa fevkalade karar ve kanunlara dayanarak bir çeşit şiddet tedbirleri ile hükûmet etmenin Batı'daki anlamına göre bir devlet ve siyaset adamı için hoş karşılanmadığını yazmıştır. Diğer taraftan yazar, o günlerdeki ateşli devrim heyecanları ve Millî Mücadele rüzgârları içinde dönemin devlet ve hükûmet adamlarına hak verildiğini, hatta onlara destanî bir şekilde bakıldığını da hatırlatmıştır (Karaosmanoğlu, 1984, s. 94).

Falih Rıfki isyanın mahiyetini, 31 Mart Hadisesi'nden beri gelen bir irtica hareketinin ara verdikten sonra devamı şeklinde değerlendirmiştir (Falih Rıfki 26 Şubat 1925, s. 1). Başka bir yazısında ise isyan hadisesinin İstanbul gazetelerine yüklenemeyeceği ve Kürdistan dağlarında haricî düşmanların gıda almış oldukları bir hareketin memleketin diğer bölgelerindeki fikri münakaşayla bir alakası olamayacağı şeklindeki İstanbul basınının değerlendirmelerine, hariçteki tahrikâtın içteki karışıklık ve kargaşalıklardan kuvvet aldığı şeklinde karşı çıkmıştır (Falih Rıfki, 27 Şubat 1925, s. 1)

Mart 1925 başlarında gazeteler Başvekil Fethi Bey'in TPCF mümessillerinin birçok yerde irtica fikrini uyandıracak tahrirlerde bulunduğu şikâyet ederek, bu tahrirlerin önünü almak üzere vilayetlerdeki fırka teşkilatlarının faaliyetlerine son verilmesini talep ettiğini yazmışlardır. Fethi Bey'in böyle bir talebinin olamayacağı TPCF erkânınca dile getirilmiştir. Örneğin Hüseyin Avni Bey, Fethi Bey'in böyle bir mütalaada bulunmayacağını düşündüğünü, şayet böyle bir fikir açıkladı ise murakabesiz yönetim zihniyetine bağlılığını göstermiş olacağını kaydetmiştir. Yine TPCF'nin İstanbul Kâtib-i Umumisi Kara Vasıf Bey de yaptığı açıklamada böyle bir habere inanmak istemediğini belirtmiştir. Zira daha bir hafta önce CHF toplantısında Terakkiperverlere saldırıldığında, Fethi Bey'in, bazılarının şahsen yaptığı bir şeyden bir fırkanın sorumlu olamayacağını ve cumhuriyet anlayışında fırkaların yer aldığını ve şahsi hatalardan yararlanarak siyasi amaçlarla İstanbul'da örfi idare ilanı mesuliyetini kabul edemeyeceğini söyleyerek tam bir devlet adamı gibi davrandığını hatırlatmıştır. Ardından TPCF'nin taşra şubelerinin irticaya fırsat verdiğinin de kesinlikle kabul edilemeyeceğini, zira irtica vesaire sebeplerle çıkan isyan mıntıkasında fırkanın ne şubeleri ne de muhabirleri olduğunu, tahrirlerin ve isyanın TPCF'nin faaliyette bulunduğu mıntıkların çok uzaklarında ortaya çıktığını söylemiştir (Tanin, 2 Mart 1925, s. 1; Vakit, 2 Mart 1925, s. 2; İkdam, 2 Mart 1925, s. 1).

Böyle bir teklifin vaki olduğu olaya tanık olanlar tarafından da doğrulanmıştır. Şöyle ki söz konusu buluşmada hazır olan Adnan Bey, Rauf Bey ve Kazım Karabekir Paşa'dan oluşan TPCF heyetine

Başvekil, kendi elleriyle fırkalarını dağıtmaya tebliğe memur edildiğini, fırkanın dağıtılmaması hâlinde istikbali çok karanlık gördüğünü ve kan döküleceğini söylemiştir. Kazım Karabekir Paşa cevaben, kanun dairesinde fırka kurmak elimizdedir. Fakat dağıtmak elimizde değildir. Hükûmetiniz her türlü kuvvetiniz ve vasitanız vardır. Fırkayı behemehâl dağıtmak istiyorsanız onu yapmak elinizdedir, demiştir. Bunun üzerine Fethi Bey, sizinle böyle konuştuğumdan müteessirim. Bilirsiniz ki ben her türlü örfi muamelenin karşındayım. Azınlıkta kalacağımdan korkuyorum, yanıtını vermiştir (Cebesoy, 1960, s. 143; Orbay, 2004, s. 498).

Birkaç gün sonra CHF'nin İstanbul Mutemedi Refik İsmail Bey, Terakkiperverlerin mahallelerde dinî kıskırtmalarda bulunduğu dair daha önce yaptığı bir açıklamayı yinelemiştir. TPCF İstanbul Katib-i Umumisi Kara Vasıf Bey söz konusu açıklamaya şu şekilde cevap vermiştir (Tanin, 4 Mart 1925, s. 1):

“Programımıza, beyanat-ı sarihimize ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na muhalif propaganda ve tahrikâtta bulunanlardan bahsolumuyor. Bu kabil insanları gazetecilere değil, hükûmete ihbar ile kamunen tecziye ettirmek hem daha doğru hem de memleket menafine muvafıktır. Fırkamız namına böyle bir şeyi mutlak surette reddederim. Şahsen irticai tahrikâtta bulunan varsa ondan malumatım olmadığı gibi fırkamızın da alakası yoktur ve olamaz. Mademki dinî tahrikâtın bir iki aydır devam ettiği iddia ediliyor. O halde hükûmetin bunlardan haberdar olması ve vazife-i kanuniyeye tevessül etmesi lazım değil mi idi? Hâlbuki bugüne kadar Terakkiperverlerin namına böyle muhalif kanun tahrikâtından bahsolumadığı gibi hükûmetçe de tecziye edilmiş veya muhakemeye tevdi edilmiş kimse bilmiyorum”.

Bütün bu iddiaların gölgesinde Terakkiperverler teşkilatlanma işinde hız kesmemiş ve yeni şubeler açmaya devam edilmiştir. Bu kapsamda halkın talebi üzerine Rumeli, Balat, Beyazıt, Sultanahmet ve Galata şubelerinin açılması için hazırlıklara başlanmıştır (Tanin, 4 Mart 1925, s.1).

Öte yandan isyanla ilgili gelişmelerin seyri Fethi Bey hükûmetinin aldığı tedbirlerin Halk Fırkasının özellikle müfrit diye nitelenen kesimi için pek de yeterli görülmediğini ortaya çıkarmıştır. Adı geçen mebuslar hem oldukça hızlı hareket edilmesi hem de sert tedbirlerin alınması taraftarı olmuşlardır. İşte bu ortam içerisinde Gazi Paşa'nın da katıldığı uzun bir grup toplantısı gerçekleştirilmiştir. Müfritler ile mutediller birbirlerine ağır itham ve isnatlarda bulunmuşlardır. Hükûmete en ağır tenkitleri Kütahya Mebusu Recep Bey yöneltmiştir. Fethi Bey, Recep Bey'in söz konusu eleştirilerine hayret ettiğini belirterek gerek bu isyanın başlangıcı olan Kürt harekâtının gerek Nasturi harekâtının Recep Bey'den devraldığını, son hadisenin sorumlusunun yine Recep Bey olduğunu belirtmiş ve sözlerini şöyle sürdürmüştür: “Yazık ki bugünkü fenalığı, Kürdistan meselesini idaresizliği ile çıkararak bir insan, bugün burada beni tenkit ediyor. Efendiler! Aldığımız tedbir kâfidir. Lüzumsuz şiddetlerle ben elimi kana bulayamam”. Bu sözlerin ardından Fethi Bey'e çoğunluğun itimat edeceği düşünülürken birkaç mebusun

manevrasıyla reisicumhurun da müzakereye iştiraki teklif edilmiştir. Gazi burada yaptığı uzun konuşmada hükûmeti tenkit ederek bir nevi bundan sonrasının rotasını çizen şu sözleri sarf etmiştir: “İnkılâba başlayan inkılâbı tamamlayacaktır”. Gazi Paşa'nın bu duruşu ortaya koymasından sonra sertlik yanlısı grubun verdiği takrir oylanmış ve neticede 60 itimat oyuna karşı 92 ret oyuyla hükûmete itimatsızlık gösterilmiştir. Böylece Fethi Bey azınlıkta kaldığını anlayarak istifasını vermiştir (İkdam, 4 Mart 1925, s. 1; Hakimiyet-i Milliye, 3 Mart 1925, s. 1). Yeni hükûmet beklendiği üzere İsmet Paşa riyasetinde teşkil edilmiştir. Eski kabineden yalnız dört vekil yerini korumuştur. Belirtilmeli ki hükûmetin bu şekilde el değiştirmesi, muhalif fırkada istifhamlarla karşılanmış ve vaziyetin açıklığa kavuşturulması arzusu dile getirilmiştir (Hakimiyet-i Milliye, 4 Mart 1925, s. 1).

İsmet Paşa Hükûmeti sıcağı sıcağına doğudaki hadise ile ilgili çok önemli kararlara imza atmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere 4 Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmıştır. Her ne kadar kanunun amacı Şeyh Sait İsyanı'na karşı bir tedbir olarak gözüke de tatbikatta kapsamı bir hayli geniş tutulmuştur. Bu cümleden olarak muhalefetin önce susturulmasında, sonra da ortadan kaldırılmasında bir vasıta olarak kullanıldığı şeklinde değerlendirmelere yol açmıştır. Bu uygulamaların temel dayanağı kanunun şu hükmü olmuştur (İkdam, 6 Mart 1925, s. 1):

“İrtica ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaiyesini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale bais bilumum teşkilat ve tahrikât ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı hükûmet, reisicumhurun tasdikiyle resen ve idareten mene mezundur. İş bu ef'al erbabını hükûmet İstiklal Mahkemesi'ne tevdi edebilir”.

Kanunda yer aldığı üzere hükûmet biri Ankara'da diğeri şarkta görev yapmak üzere iki istiklal mahkemesi teşkil etmiştir (İkdam, 6 Mart 1925, s. 1). Kısa süre sonra *Tevhid-i Efkâr*, *Son Telgraf*, *İstiklal Gazeteleri* ile *Aydınlık* ve *Sebilürreşad* dergileri kapatılmıştır (Tanin, 7 Mart 1925, s. 1). Tanin yazarı Hüseyin Cahit Bey, Takrir-i Sükûn Yasası'nı ve bununla başlayan muhalefete dönük uygulamaları protesto için aynı gün köşesinde Malta hatıralarını yayınlamaya başlamıştır (Hüseyin Cahit, 7 Mart 1925, s.1). Özellikle zikredilen gazeteler muhalif fırkaya gerek kuruluşu döneminde gerekse faaliyetleri esnasında önemli destek vermişlerdir. Böylece TPCF yayın yönüyle dayanağından mahrum kalmıştır. Öte yandan hükûmet askerî anlamda isyanı oldukça sert bir şekilde bastırmıştır.

Falih Rıfki Bey, devletin isyana karşı bu tutumunu köşesinde şöyle izah etmiştir: Yeni Cumhuriyet, Osmanlı Devleti'nin asi ve isyanlar için bir çeşit budama niteliği taşıyan politikasının yerine, fenalığı tamamen yok etme yolunu tutmuştur. Buna göre genç Cumhuriyet'in islahat sistemi yeni olduğu gibi, tenkil sistemi de yenidir. Cumhuriyet hükûmeti şeyhlerin isyanını basit bir asayiş ve zabıta meselesi olarak görmemiş, bir medeniyet ve tecanüs kavgası olarak telakki etmiştir. Sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti içinde devlet nüfuzu ile hiçbir nüfuzun mücadele edemeyeceği ve Cumhuriyet kuvvetlerine isyan edilemeyeceği gösterilmiştir (Falih Rıfki, 14 Mayıs 1925, s. 1). Böylece Falih Rıfki Bey isyanı ele alma ve müdahale etme noktasında eski ve yeni rejimin mukayesesini yapmış, yeni rejimin kendisine yönelen bu ciddi teşebbüse karşı kararlı ve kökünden kararlar aldığını belirtmiştir.

Vakit gazetesinde Takrir-i Sükûn Kanunu'nun değerlendirildiği bir yazıda memleketin genel vaziyetinin henüz fırka hareketlerine müsait olmadığına daha evvel söylenildiği, birkaç ay geçmeden olayların gelişiminin bu tespitin haklılığını gösterdiği, bugün kimsenin Genç İsyanı'nı tertip etmiş olan adamların mecliste gerçekleşen ayrılık hareketlerinden kuvvet ve cesaret almadığını iddia edemeyeceği belirtilmiştir (Vakit, 6 Mart 1925, s. 1).

Yine aynı konuda Siirt Mebusu Mahmut Bey Hakimiyet-i Milliye'deki bir yazısında şu değerlendirmeleri yapmıştır: Hükûmetin memlekette izleyeceği yol takrir-i sükûndur. Siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan İsmet Paşa, Fethi Bey'in politikasını devam ettirecekti. Fakat eski kabine ile yenisi arasında dâhilî siyaset bakımından gözüken fark esasta değildi. Bu ihtilaf, teferruat ve tatbikata münhasırdı. İsmet Paşa zaten bu hususta, iç siyasette her şeyden önce son hadisenin hızlı ve şiddetle söndürülmesi, memleketin maddeten ve manen fesattan korunması, huzur ve sükûnun muhafazası, her şekilde devlet nüfuzunun güçlendirilmesi için "ser'i müessir-i tedabir-i mahsusasa" kabul edilmesini gerekli görüyoruz, demişti. Mahmut Bey'e göre bütün fark buradaydı. Mecliste ittifaka yakın bir çoğunlukla kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu bu siyasetin gerektirdiği tedbirler cümlesinden başka bir şey değildi (Mahmut(Soydan), 6 Mart 1925, s. 1).

Mahmut Bey başka bir yazısında muhaliflerin istiklal mücadelesinin o zor günlerinde bulunmadığı için neden acele edildiğini söylemesine karşı, tehlikeye maruz kalanın devlet değil, inkılâp, yani bedeli sel gibi Türk kanıyla ödenmiş olan Cumhuriyet ve onun yüce prensipleri olduğunu, inkılâp yıkılırsa devletin de yaşayamayacağını, alınan olağanüstü tedbirlerin ve yapılan bütün tertiplerin inkılâbın muhafaza ve müdafasına yönelik bulunduğunu söylemiştir (Mahmut(Soydan), 15 Mart 1925, s. 1).

"Vaziyetin Tahlili" başlıklı yazısıyla konuya tekrar temas eden Mahmut Bey, isyanın açık ve gizli bütün sorumlularını ve etkenlerini tespit edip, günahlarına ve sorumluluklarına göre tasnif ettikten sonra özellikle isyanın ruhi, içtimai ve siyasi sebeplerinin dikkatle aranıp bulunması, ondan sonra bu sahada yapılacak icraatın kararlaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca hükûmetin vazifesinin yalnız isyanı bastırmak değil, bundan sonra bu gibi hareketlere zemin ve zaman bırakmamak, o fikirleri herkesin kafasından çıkarmak olduğunu açıklamıştır (Mahmut(Soydan), 17 Mart 1925, s. 1).

Ankara İstiklal Mahkemesi 1925 Mart ayının sonlarında TPCF İstanbul Kâtib-i Umumisi Vasıf Bey'in muhakemesini gerçekleştirmiştir. Burada ona, Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 1 Şubat 1925 tarihli mektupta, Mustafa Kemal Paşa'yı istiyorsanız CHF'ye halifeyi istiyorsanız bizim fırkamıza geliniz, deyip demediği sorulmuştur. Vasıf Bey, Kasımpaşa Şubesinden birinin böyle bir propaganda yaptığı ve polis tarafından sorgulandıktan sonra serbest bırakıldığı bilgisini vermiştir (Cumhuriyet, 27 Mart 1925, s. 1-2; Cumhuriyet, 3 Nisan 1925, s. 1-2).

Aynı günlerde hükûmete yakın bir gazetede İstanbul'un Ömerli kazasından beş kişinin işgal edildikleri beyanıyla istifalarını verdiği haberi yer almıştır. İstifa yazısında TPCF görevlilerinin kayıt

hususunda telkin ettikleri cümleleri taklib-i hükûmet şeklinde gördükleri, programın 6. maddesini dinin vasıta edilerek hükûmet aleyhinde tahrikât gibi telakki ettikleri iddiaları bulunmuştur. Vasıf Bey bu kişilerin uzun zaman sonra bazı şeyleri idrak etmelerini dikkat çekici bulduğunu söylemiştir (İkdam, 22 Mart 1925, s. 1).

1925 Nisan ortalarına doğru Ankara İstiklal Mahkemesi TPCF fırka merkezi ve şubelerinde aramalar yapılmasına lüzum görmüştür. Bu gelişme ile firkanın kapatılma süreci de başlatılmıştır. Mahkeme Reisi Ali Bey aramaların gerekçesini, elde bulunan bazı davalarla ilgili safhaların aydınlatılması için Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının İstanbul merkez şubesi ile bu şubeye bağlı diğer şubelerin evrakının incelenmesine lüzum görüldüğü şeklinde açıklamıştır (Cumhuriyet, 14 Nisan 1925, s. 1; Hakimiyet-i Milliye, 14 Nisan 1925, s. 1). Aramalarda fırkaya ait bazı defter ve belgelerle şubelere ait mühürlere el konulmuştur. Fırka Kâtibi (İl Başkanı) Vasıf Bey aramalar hakkında, herhalde bir sebebinin olacağını, fakat dürüst hareketlerinden emin olarak neticeyi beklediklerini, araştırmalar sonucunda firkanın meşru ve dürüst durumunun bir kat daha açıklığa kavuşacağını belirtmiştir. Fırkaya atfedilen mevhum gelirler konusuna da değinerek, defterlerin tetkikinden ne alındığının, nerelere ve ne miktar sarf edildiğinin anlaşılacağını kaydetmiştir. Ayrıca firkanın kapanmadığını ve kayıt muamelesine devam edildiğini sözlerine eklemiştir (Tanin, 14 Nisan 1925, s. 1; İkdam, 15 Nisan 1925, s. 1).

Tanin yazarı Hüseyin Cahit Bey'in TPCF şubelerindeki aramalar için "baskın" tabirini kullanması, tutuklanıp yargılanmasına yol açmıştır. Mahkemede yazarlığı ve geçmişteki kimi hizmetleri göz önünde tutularak Hüseyin Cahit Bey'in cezası hafifletilmiş, Çorum'da mebbet-i sürgün cezasına çarptırılmıştır. İstiklal Mahkemesi Reisi, Cahit Bey'in mahkeme heyetinin suallerine cevap vermediği, eski hayatını tamamıyla sükutla geçiştirdiğini ve müdafaasının dahi halkı tahrike dayandığını beyan etmiştir (Hakimiyet-i Milliye, 6 Mayıs 1925, s. 1; Hakimiyet-i Milliye, 8 Mayıs 1925, s. 1). Muhakeme esnasında mahkeme heyetinin tutumu, yani hükûmetin ve inkılâpların savunulması rolünü üstlenmeleri ve zanlılara dava konusuyla pek ilgisi kurulamayan maziye dair birtakım sorular yöneltmeleri, ilerde görüleceği üzere özellikle İzmir Suikastı yargulamalarında da karşılaşılan bir durum olmuştur.

Hüseyin Cahit Bey'in mahkûmiyetini değerlendiren Yakup Kadri Bey, onun mahkemede sarf ettiği "şark vilayetlerimizdeki isyan benim neşriyatım yüzünden mi çıkmıştır? sözlerine karşı hayır diyerek, söz konusu yazarın sürekli hükûmet nüfuzunu kırmağa, içtimai ve idari düzeni bozmağa yönelik yayınının böyle bir isyana zemin hazırladığını söylemiştir. Hüseyin Cahit Bey'in ben cumhuriyetçi, laik değil miyim ifadelerine karşı Yakup Kadri Bey, şu durumda cumhuriyetçi olmayan İsmet Paşa mıdır ki Lozan Konferansı'ndan beri bu yazarın sürekli entrikalarına, taarruzlarına, tecavüzlerine maruz kaldı, diyerek şunu söylemiştir (Yakup Kadri, 12 Mayıs 1925, s. 1): "Gafillere, son derece demokratik insanlar gibi görünen bu tipler haddizatında, hükümdarların etrafını alan dalkavukların aynıdırlar... Türk milleti pekiyi bilir ki, kendisinden bahsettiğimiz muharrir, bu nevi politikacıların en dessaşlarından, en kumazlarından biridir".

Ankara İstiklal Mahkemesi 1925 Mayıs'ı başlarında TPCF ile ilgili "Paşa Mandıralılar"

davasını görmüştür. Bu bölgede dini alet ederek propaganda yürüten Terakkiperver temsilcisi Kamil Efendi ile aktif azalardan Salih Başo muhakeme edilmiştir (Cumhuriyet, 2 Mayıs 1925, s. 2). Gazetelere göre hadisenin teferruatı şöyledir: TPCF namına üye kaydederken propaganda yaptıkları esnada sözle vatana ihanet etmekle zanlı bulunan Arnavut milletinden Salih Başo ile Paşa Mandıralı köyünde ikamet eden Kamil Efendi, Beykozlu Hüseyin ve Nuri Beylerin yargılanmaları sonucu, Salih Başo hıyanet-i vataniyeyi tahrik ve teşvik ettiği için 15 sene küreğe, Kamil Efendi önce idama ardından hafifletici sebeplerden ötürü müebbet kürek cezasına, Resul Efendi'nin tutukluluk süresi dikkate alınarak tahliyesine, Nuri Bey'in ise 5 sene küreğe mahkûm edilmesine karar verilmiştir. Bireysel cezaların yanında mahkemenin aldığı şu karar, TPCF'nin kapatılma kararında temel dayanaklardan birisi olduğu için oldukça önemlidir (Cumhuriyet, 4 Mayıs 1925, s. 3; Hakimiyet-i Milliye, 4 Mayıs 1925, s. 1; Vakit, 4 Mayıs 1925, s. 1-2):

“Siyasi bir fırka namına icra edilen propagandaların dini ve mukaddesat-ı diniyeyi amal ve mekasıd-ı siyasiyeye alet mahiyetini aldığı sabit olması hasebiyle mezkûr firkanın vaz-ı hazırı ve tarz-ı faaliyeti hakkında hükûmetin nazar-ı dikkatinin celbi zmnunda müddei-i umumiliğe tebligatta bulunulmasına mütefikan karar verildi”.

Öte yandan 4 Mart 1925 tarihli kanuna dayanılarak teşkil edilen Şark İstiklal Mahkemesi de TPCF Urfa Siverek Kâtibi Fethi Bey'in muhakemesini⁵ gerçekleştirmiştir. Neticede bu kişi, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ek olarak kabul edilen kanun maddesi gereği, dini siyasete alet ettiğinin anlaşıldığı gerekçesi ile üç sene kalebentliğe mahkûm edilmiştir. Bundan başka mahkeme Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yayınlanmasından sonra programlarının 6. maddesindeki kayda nazaran devam ve bekası vatana ihanet suçu teşkil eden Terakkiperver Fırka⁶ şubelerinin, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesi ile Takrir-i Sükun Kanunu'nun birinci fıkrası ve Cemiyetler Kanununun üçüncü maddesi hükümüne uygun olarak meşru kanuni engellemeye binaen kapatılmasına karar vermiştir (Cumhuriyet, 20 Mayıs 1925 s. 1; Vakit, 20 Mayıs 1925; İkdam, 20 Mayıs 1925, s. 1-2).

İstiklal Mahkemelerinde yukarıdaki davaların görüldüğü ve fırkayla ilgili mühim kararlar alındığı esnada TPCF teşkilatlanma çalışmalarını sürdürmüştür. Bu çerçevede 14 Mayıs 1925'te firkanın Cağaloğlu'ndaki merkezinde İstanbul Vilayet Kongresi gerçekleştirilmiştir. Kongreye 9 şubeden delegeler katılmıştır. Fırka Katibi Vasıf Bey kısa bir nutuk irat ederek kongreyi açmıştır. Vasıf Bey konuşmasında bu ilk vilayet kongresinden memnuniyetini dile getirmiş ve genel kongreye yararlı esaslar hazırlamak maksadıyla kongrenin yapıldığını belirtmiştir. Sözlerini ise şarktaki hadiseden dolayı hükûmete şu destekle bitirmiştir (İkdam, 15 Mayıs 1925, s. 1):

“Vatanımızın şark muntıkasında vukua getirilen iftirâkıyâne ve irticâ'-kâr-âne kıyam-ı hainanenin seri ve kati tedabir ile tenkil ve teskininde hükûmetin ibraz ettiği kudreti ve

⁵ Fethi Beyin sorgulanması ve yargılanması ile ilgili detaylı bir bilgi için bkz. (Yeşil, 2015, ss. 711-744).

⁶ Kararda daha evvel de örnekleri görüldüğü üzere partinin adındaki cumhuriyet lafzının kullanılmadığı dikkat çeker.

ihraz eylediği muvaffakiyeti vahdet-i millîye ve vataniyemiz için parlak ve kuvvetli bir zimam olarak şükran ile yâd ederim”.

Vasîf Bey’in konuşmasının ardından yeni idare heyetine Cafer Tayyar Paşa, Abidin Bey, Kamil Efendi yeniden; Hüseyin Avni, İsmail Hakkı, Hamî Hafîm, Doktor Nafîz Beyler ise ibkaen seçildiler. Bu arada vilayet kongresi 15 gün devam etmiştir (İkdam, 15 Mayıs 1925, s. 1).

TPCF Kongresi’ni değerlendiren Vakî’ten Mehmet Asım Bey’e göre, mahkemede hesap veren bir partinin bu girişimi mevsimsizdir. Urfa Siverek mutemetlerinin yargılanmasını beklemleri gerekir. Erkânı mahkeme kapılarında nöbet bekleyen bir fırka rüesasının halk ile temastan içtinap etmemesinde hakikaten cesaret vardır. Ancak, bu cesarete küstahlık denilebilir. Böyle bir fırka ancak fesih kararı vermek için toplanabilir. İnkılâp fırkaları tabii olan düşmandan korkmazlar, açık cepheci. Asıl tehlike, kendi fikir prensiplerine fazla sadık görünerek bu prensiplere kızıl düşman olan gruplara dayanan bencil, ikbale düşkünlerdir. İktidar fırkası, mefkûresine dost olmayanların fesatlarına artık izin veremez. Bu nedenle dostlarımıza tavsiye ederiz: “Toplanacak iseniz dağılmak için toplanınız.” (Mehmet Asım, 19 Mayıs 1925, s. 2).

Bir süre sonra Adliye Vekili Mahmut Esat Bey, TPCF hakkında önemli açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre, Türkiye Cumhuriyeti’nde efendi olarak yaşamak hakkı Türklere ve Türk olanlara aittir. Dost da düşman da bunu böyle bilmelidir. Geriye doğru muhalefete, entrikacı muhaliflere, fırkacılar hiçbir zaman hak tanınmazdı ve bunların akîbetleri hüsrân olurdu. Türk inkılâbı geriye doğru geçit veren köprüleri yıkarak ilerlemektedir. Köprüde korkunç kanlı uçurumlar vardır. Gözlerini hâlâ gerilerde gezdirenler ve gerilere ümit bağlayanlar cezalarını çekmişler, bundan sonra da çekmeye devam edeceklerdir (Vakî, 2 Haziran 1925, s. 1). Adliye Vekilinin bu sert sözleri CHF hükûmetinin muhalif fırkaya karşı duruşunu ve takınacağı tutumu açıkça göstermiştir. Görüleceği üzere bunun tezahürlerinin ortaya çıkışı da çok gecikmemiştir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kapatılması

Şark İstiklal Mahkemesi’nin TPCF’nin doğudaki şubelerini kapatması, aslında daha genel ve köklü bir karar için hükûmetin eline önemli koz vermiştir. İşte Ankara İstiklal Mahkemesinin hükûmetin dikkatini çekişi, Şark İstiklal Mahkemesinin mahkûmiyet kararı ve mıntıkasındaki TPCF şubelerini kapatması, TPCF’nin temelli kapatılmasında hükûmetin temel dayanakları olmuştur. 3 Haziran 1925 tarihli toplantısında Hükümet TPCF’nin kapatılmasını kararlaştırmıştır. Söz konusu karar, yukarıdaki hususlarla birlikte TPCF programındaki 6. maddenin, dinin siyasete ve irticaya alet edilmesinde bir vasıta olarak kullanıldığı ve bunun mahzurlarının son hadisede görüldüğü tezlerine dayandırılmıştır (Vakî, 5 Haziran 1926, s. 1-2).

Oysa Aydemir’in değerlendirmesinden anlaşılacağı üzere TPCF’lilerin isyanla yakından uzaktan ilgisini gösteren hiçbir iz bulunmamıştır. Ama TPCF karşıtları, ‘efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır’ lafzının bir irtica hareketi olan Şeyh Sait isyanını körüklediğine inanmışlardır. Hâlbuki zaten anayasaya

göre de devlet bir İslam devletidir. Yani dini İslam'dır. Bu duruma göre, fırkanın programına dini fikir ve inançlara saygı göstereceğine dair bir madde koyması yadırganmayabilir (Aydemir, 2008, s. 206).

Cumhuriyetin ilk muhalif fırkasının bu şekilde kapatılmasının nasıl karşılandığına bakıldığında; Takrir-i Sükûn Kanunu ile muhalefete destek veren bazı gazetelerin kapatılmış olması ve bu kararın diğer gazeteler üzerinde bir çeşit tazyik yaratması nedeniyle yalnız CHF yanlısı basın öne çıkmış, onlar da tabii olarak bu kararın lüzumlu ve olumlu karşılamışlardır. Falih Rıfki Bey kapatma kararına değindiği yazısında, siyasi bir fırkayı kapatmanın çağdaş bir Cumhuriyet yönetimi için nazik bir mesele olduğunu, İsmet Paşa'nın şimdiye kadar sabır ve tahammül göstermesine meselenin işte bu nezaketinin sebebiyet verdiğini, muhalif fırkanın hangi nedenlerle teşekkül ettiğinin ve inkılâp fırkasını yıkmak isteyen zihniyetin nasıl tehlikeli akibetlere doğru yürüdüğünün daha ilk gündün itibaren Halk Fırkasının meçhulü olmadığını, buna rağmen hükûmetin müteyakkız davrandığını ve muhalefete geçen arkadaşlarını uyardığını, yine İsmet Paşa'nın iki ay beklediğini yazmıştır. Yazar ithamnamenin ağır olmakla birlikte, Şark İstiklal Mahkemesi, Ankara İstiklal Mahkemesi ve teşkilat-ı mülkiye olmak üzere üç kaynağa istinat ettiğini belirtmiştir. Bu sözlerin ardından karamamenin içeriğine temas ederek sed kararının işlenen suçun derecesine göre kâfi bir ceza görülemeyeceğini, fakat halka rehberlik taslayan bazı zatların siyasi terbiyelerini değiştirmek için yeterli bir ders olursa bundan memnun kalacaklarını belirtmiştir. Falih Rıfki'ye göre, tahrikât ve ifsadatın vücuda getirdiği kanlı faciaya rağmen, sorumlular yalnız bir iki gazete ile ticaretlerinin bir kısmından ve bir fırka ise faaliyette bulunmak hakkından mahrum kalmıştır. Son olarak Falih Rıfki Bey şu tespiti yapmıştır (Falih Rıfki, 5 Haziran 1925. s. 1):

“Hiçbir inkılâp hükûmeti kendini uçurumun kenarına kadar sürükleyip götüren inkılâp düşmanlarına karşı, ne iki seneden beri olduğu gibi bilakayduşart hürriyet vermek, ne de şimdi olduğu gibi ceza vermek hususunda CHF'nin hükûmeti kadar müsamahakâr olmamıştır. Bu sed kararı darbe değil, dostane bir tembihtir ve bu şiddetsizlik inkılâp mevki-i iktidarının zaafına değil, kuvvetine delalet eder. Cumhuriyet hudutları içinde bu kuvvetin bir daha tecrübesine teşebbüs edecek kadar gafil insanlar kalmamış olduğuna inanmak isteriz”.

Kapatılma kararı Cumhuriyet gazetesinde, “Heyet-i Vekilenin Muhak Bir Kararı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Şubâtının Seddi” başlığıyla verilmiştir. Yazıda karara atfen fırka üyelerinin irticai tahriklerde bulunduğu sabit görüldüğü ve bütün şubelerin kapatılmasına karar verildiği, zaten Ankara İstiklal Mahkemesinin fırkanın vaziyeti hakkında hükûmetin dikkatini çektiği, yapılan muhakemede TPCF'nin birtakım azasının dini siyasete alet edip irticai tahriklerde bulunduğu anlaşıldığı, yine Şark İstiklal Mahkemesinin aynı nedenle kendi bölgesindeki şubeleri kapattığı hatırlatılmış ve “zuhuru, zaten bidat-ı tasannu olan bir fırkanın zimamdarları, hiç olmazsa bu sahte teşekkülü kendi kendilerine kapatıp dağıtmak izzetini bile gösteremediler, hülâsa fena başladılar ve fena bittiler”, denilmiştir (Cumhuriyet, 5 Haziran 1925, s. 1).

Hakimiyet-i Milliye'den Siirt Mebusu Mahmut Bey'in kaleme aldığı, "Sükût-ı Hayal" başlıklı yazıda, "mevki-i iktidar hırsı, bu firka rüesasının basiretini bağlamıştı" tespiti yapılmış, yeni firkanın bir an önce iktidara sahip olmak gayesiyle her vasıtayı meşru gören bir zihniyetle hareket ettiği belirtilmiştir. Zira Cumhuriyet kanunlarından, inkılâbın ülkede sağladığı hürriyetlerden istifade edilerek yine Cumhuriyet ve inkılâbın aleyhine bir suikast tertip edilmiş ve din tahrik vasıtası olarak kullanılmıştır. Bu durumun örnekleri Osmanlı tarihinde de mevcuttur. Bu noktada Falih Rıfkı'nın, bir taraftan şeriat tahrikâtı, diğer taraftan inkılâp iktidarını zayıf ve müdafaasız gösteren telkinler olmasaydı daha iki sene evvel düşman ordularını Akdeniz'de boğan kuvvete karşı birkaç şeyh, birtakım serserilerle beraber böyle bir hareket cüretinde bulunurlar mı idi? sözü hatırlatılmıştır. Yazının devamında, İstiklal Mahkemelerinde cereyan eden yargılamaların safahatını öğrenenlerin zaten firka hakkında mahkûmiyet kararı verdiği, hükûmetin son karamamesinin ise vicdanların verdiği bu hükmü, resmî ve kanuni şekle koymak olduğu öne sürülmüştür (Mahmut(Soydan), 8 Haziran 1925, s. 1).

9 Haziran 1925 tarihli *İkdam* gazetesinde Halk Fırkasının İstanbul Başmutemet Vekili İsmail Refik Bey'in açıklamaları yer almıştır. İsmail Refik Bey, TPCF kurulurken İstanbul'un belli semtlerinde tahrikât yapıldığını ve özellikle halkın aşağı tabakasının ilmen fakir olduğu yerlerde söz konusu teşebbüsün hüküm sürdüğünü ve TPCF temsilcilerinin halkı din esası üzerine işgal ederek firkaya üye yapmaya çalıştığını, firka yönetimi yalanlasa da aslında bundan haberdar olduklarını iddia etmiştir. Hatta onlar sözlü olarak tahrikât yapılması noktasında emir de vermişlerdir. Sözü burasında 31 Mart Hadisesi'ne atf yapan İsmail Refik Bey, "*TPCF'nin hin-i teşekkülünde İstanbul'da gördüğümüz âraz aşağı yukarı 31 Mart Vakası'nı hatırlatıyordu. Aynı softa tahrikâtı vardı. Şu farkla ki Volkan'ın yerine aynı mahiyette ve tesir-i nüfuzu ondan pek çok şamil başka bir iki gazete kaim olmuştu*", demiştir. Sözlerinin devamında, bunlara rağmen CHF yöneticilerinin müteyakkız davrandıkları ve bilhassa İsmet Paşa'nın tedavi dolayısıyla İstanbul'da bulunmasının, vukuatı daha yakından görmesine imkân tanıdığı hatırlatan İsmail Refik Bey, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulü, İstiklal Mahkemelerinin teşkili ve tesiri ile gösterilen uyanıklığın ülkenin büyük bir beladan hafif şekilde kurtarılmasını sağladığını ifade etmiştir. Son olarak Mutemet Vekili firkalarına gelmek isteyen TPCF üyelerini kabul etmeyeceklerini de sözlerine eklemiştir (İkdam, 9 Haziran 1925, s. 2).

TPCF'nin kapatılması⁷ ve firkanın Türk siyasi hayatındaki yeri konusunda literatürde oldukça farklı görüşler bulunmaktadır. Aydemir bu konuda her ihtilalin vakti gelince kendi çocuklarını yemesinin kaçınılmaz bir kanun olduğu tespitini yapmıştır (Aydemir, 2008, s. 192). Ayrıca *Son Telgraf* gazetesinin

⁷ Yeşil, TPCF'nin kapatılmasını birçok nedene bağlar ve bunları şu şekilde maddeler halinde sıralar: TPCF'nin siyasi karakteri (Halk Fırkası ile arasında temelde siyasi görüş farkı olmamasına rağmen teferruatteki farklar nedeniyle CHF'ye ciddi rakip olması). Firka kurucuları arasında yer alan Millî Mücadele'nin önde gelen şahsiyetlerinin toplum nezdindeki itibarı. TPCF'nin kısa sürede tabanda yerleşmeye başlaması. TPCF'nin sergilediği muhalefet tavrı ve iktidar ilişkilerinin kalıcı ve köklü bir parti imajı yaratması. İstiklal Mahkemesi kararlarına rağmen TPCF'nin yeniden yapılanma çalışmaları kapsamında İstanbul il kongresini gerçekleştirmesi. Bunların dışında asıl olarak TPCF'yi iktidar gözünde tehlikeli kılan sebep kurucularının ekseriyetinin asker kökenli oluşu (Yeşil, 2002, s. 431-433).

TPCF'yi hürriyetsizliğin ve ıstırabın doğurduğu çocuk olarak adlandırmasına karşı çıkan Aydemir, böyle bir nitelemenin yanlış olduğunu, “vakitsiz ve yaşama kabiliyeti olmayan çocuk” demenin daha doğru olacağını söylemiştir (Aydemir, s. 201).

Ateş'in TPCF'yi konu edindiği incelemesine göre, ilerde Serbest Cumhuriyet Fırkası örneğinde görüleceği üzere TPCF yöneticileri ve kurulları esneklik göstermemişlerdir. Gazi Paşa'nın beyanları ortada iken ve Şeyh Sait İsyanı'nın çıkmasından sonra kendi elleriyle firkalarını kapatmaları telkin ve teklif edilmiş iken, bunu reddetmişlerdir. Fırka etrafında kopan tartışma yeni kurulan bir devlette neyin nasıl olması gerektiği yolundaki kavganın dramatik bir görünümüdür. Yüceer, Gazi Paşa'nın tasarladığı inkılapların hepsini gerçekleştiremediğine ve milleti yeniden yapılandırma sürecinin tamamlanması için biraz daha zamana ihtiyaç duyduğuna atıfta bulunmuş bunun için iktidarın el değiştirmemesi gerektiğine inanıldığı dahası inkılap karşıtlarının muhalif fırka etrafında toplanıp çok daha etkin ve tehlikeli olabileceği düşüncelerinin TPCF'nin kapatılmasında temel etken olduğunu belirtmiştir (Ateş, 1998, s. 324-325). Sezgin ve Saylan'a göre; TPCF'nin gerçek anlamda bir alternatif olmadığı, kişisel çekişmelerin ve iktidar mücadelesinin bir sonucu olduğu, belli bir toplumsal tabana bağlı olarak belirgin ve farklı bir ideolojisinin yokluğu TPCF'nin ömrünün kısıllığında birinci derece etkili olmuştur (Sezgin, 1983, s. 2050-2051).

Tevetoğlu'na göre yeni Türk devletinin ilk muhalefet fırkasına karşı koparılan fırtına aslında o zamanın havasının bir sonucudur. Bunu Takrir-i Sükûn Kanununu çıkaran ve TPCF'nin kapatılması esnasında başvekil bulunan İsmet Paşa'nın uygulamalarından ve söylemlerinden de anlamak mümkündür. Bir defa İsmet Paşa itham edilen ve firkaları kapatılan arkadaşlarının gönlünü alarak yeniden CHF'ye dönmelerini sağlamıştır. Ayrıca onun şu sözleri meselenin siyasi olduğuna açık bir delildir: TPCF programında yer alan 6. madde, büyük reformlar ve inkılaplar yoluna girmiş olan Atatürk idaresi ve CHP iktidarına karşı, muhafazakâr bir zihniyetin ifadesi gibi görülebilirdi. Aslında bu iddia her büyük reform karşısında, tabii ve meşru olan muhafazakâr akımları temsil eden masum bir iddia olarak görülebilecekse de TPCF hiçbir zaman muhafazakâr cereyanı temsil ettiğini söylememiştir. Şu kaydedilmelidir ki, Terakkiperverlerin başında bulunanlardan büyük kısmı, mazileri ve zihniyetleri bakımından ileri fikirli ve ıslahatçiydılar. Fırka, siyasetten çekildikten sonra da temiz ve vatanperver duygularla her alanda memlekete hizmet etmeye devam etmişlerdir (Fethi Tevetoğlu, 1986, s. 41-46) Falih Rıfkı Atay sonradan kaleme aldığı anılarında TPCF'nin kuruluşunu şahsi kıskançlık, rekabet ve geçimsizlikler gibi basit sebeplere indirgemenin çok üstünkörü bir bakış olacağını belirtmiş ve TPCF'nin ciddi ve büyük bir hareket⁸ olup gerek halk gerekse o devrin aydınları arasındaki karşılığının devrin ideolojisinin karşılığından çok daha esaslı olduğu tespitini yapmıştır (Atay, 1984, s. 395-396). Ekincikli, TPCF'nin

⁸ TPCF üzerine yapılan bir incelemede benzer görüşler paylaşılmıştır. Buna göre TPCF, dönemin tek partili yönetim sisteminde, iktidar elitlerinin politik uygulama ve gelişmelerini algılayış farklılıklarının yol açtığı bir ayrışma sonucunda ortaya çıkmıştır. Sınıfsal çıkarların çatışması nedeniyle ortaya çıkan bir siyasi hareket olmamakla birlikte TPCF'yi iktidarın ekonomik icraatları ve sosyolojik tasavvurları nedeniyle bir alternatif olarak benimseyen geniş kitleleri bulunmaktadır (Babaoğlu, 2012, s. 64-65).

kuruluş aşamasında atılan her siyasi adımın demokrasi kültürünün Türkiye’de gelişmesi açısından örnek alınacak bir seviyede ve olgunlukta tahakkuk ettiğini vurgulamıştır (Ekincikli, 2012, s.161).

TPCF ile ilgili olarak şu bilgi de paylaşılmalıdır. Fırkaları kapatılan mebuslar, fırka meclisi grubu olarak çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Fakat aralarında bir grup disiplini mevcut olmamıştır. Zaten Takrir-i Sükûn Kanunu’ndan sonra meclise bir durgunluk havası hâkim olmuştur (Çakan, 1999, s. 425). TPCF’nin oy kullanma tercihleri ve istatistikleri bağlamında ele alındığı bir çalışmada TPCF mensuplarının fırkalarının kapatılmasından sonra da oy kullanma tercihleriyle oldukça sert bir muhalefet sergilediklerine dikkat çekilmiş, böylece meclis grubunun hukuken dağıtılmış olmasının meclis içindeki muhalefeti dizginlemek açısından herhangi bir tesirinin olmadığı vurgulanmıştır (Demirel, 2000, s. 10).

Sonuç

Yeni Türk devletinin ilk muhalefet partisi olan TPCF’nin kurulmasında; biri Gazi Mustafa Kemal Paşa ile diğer milli mücadele liderleri arasındaki ihtilaflar sonucu gerçekleşen yol ayrımı, diğeri İkinci Grup mensupları ile bazı İttihatçıların yeni bir faaliyetle ortaya çıkma motivasyonları olmak üzere iki etkenin büyük rolü olmuştur.

Yeni muhalif fırka iktidar çevreleri tarafından pek de iyi karşılanmamış hatta bazı gazetelerin yoğun bir yıpratma yayınına muhatap kalmıştır. Fırkanın programı eleştirildiği gibi (programın yeni bir şey getirmediği ve CHF’ninkinden farklı olmadığı gibi) fırka liderlerinin mazileri ile ilgili birtakım konular da gündeme getirilmek suretiyle etkisizleştirilmeleri ve kamuoyu önünde prestij kaybına uğramaları amaçlanmıştır. Halk Fırkası çevreleri aslında bu yeni fırka teşebbüsünü birtakım mülahazalara istinaden vakitsiz ve gereksiz bulmuşlardır. Bir müddet daha tek partili bir idarenin varlığını öncelemiş ve önemsemişlerdir. Yeni partinin teşekkülünden evvel ve sonra ortaya konulan görüşler ve yeni partiye karşı takınılan tutumdan bunu kolaylıkla anlamak mümkündür. Ülkenin İstiklal savaşından yeni çıktığı bir sırada yaralarını sarması ve reformlar yapması, yeni bir Türkiye inşa etmesi gerektiğinden hareketle böyle bir durumda muhalif bir fırkanın ortaya çıkması ve faaliyetleri sakıncalı görülmüş ve bu gelişme eski Türkiye’ye dönüş olarak değerlendirilmiştir. Bazı iktidar mensupları ise iktidarın karşısında muhalif bir fırka olmasını çok da sorunlu görmemişler, fakat muhalif fırkanın kontrolden çıkarak güçlenmesini ve bu yönüyle iktidarı tehdit etmesini veya onun yerine geçmesini uygun görmemişlerdir.

Muhalif fırka aynı zamanda İttihatçılar için de bir çıkış yolu ve sıçrama tahtası olmuştur. Çeşitli nedenlerle gerçekleşen yol ayrımında ülkenin kurtarılmasında ve yeni Türk devletin kurtulmasında hizmetleri geçen fakat eski güçleri olmayan ve bir toparlanma dönemine girmek isteyen bazı İttihatçılar da Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın karşısında yani TPCF safında yer almışlardır. Aynen CHF’den ayrılan alternatif liderler gibi hizmetleri ile mütenasip bir mevki alamadıklarından dolayı rahatsızlıklarını izhar etmişlerdir.

Sonuç olarak ayrıca belirtmeli ki TPCF kendi iradesi dışında alınan bir kararla kapatılmış hatta Haziran 1925’te yapılması planlanan ilk genel kongresini gerçekleştirme imkânı dahi bulamamıştır. O

günün Türkiye'sinde savaştan ve yıkımdan yeni çıkmış ve demokrasi tecrübesi çok köklü olmayan bir ülkede; Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın prestiji, konumu, reformları ve kazanımları (çağdaşlık, laiklik ve millilik temelli reformlar, özellikle Cumhuriyet rejimi ve Hilafetin ilgası gibi) ortada iken bir muhalif fırkanın kısa sürede başarılı olmasını beklemek veya sayılan kazanımları riske etmesine göz yummak zaten beklenmezdi. Ayrıca Cumhuriyet rejimi yeni Türk devletinin alamet-i farikası olmakla birlikte bir bakıma bunun ete kemiğe bürünmüşü ve tekamülü olan demokrasi, 1920'lerin ortasında Türkiye'nin içinde bulunduğu ulusal ve uluslararası ortam içerisinde öncelikli bir konu olarak ele alınmamıştır. Türkiye'nin hemen yakınındaki Balkanlardan başlamak üzere Avrupa'da da bu yıllarda ve hemen sonrasında güçlü bir demokrasi varlığı ve bunun sürdürülmesi durumu söz konusu değildir. Akıbeti böyle olmakla birlikte TPCF'nin kuruluşunun, program ve faaliyetlerinin Türkiye'de demokrasi kültürünün gelişmesine katkıda bulunduğu söylenebilir.

Kaynakça

- [1] *Akşam*
- [2] *Cumhuriyet*
- [3] *Hakimiyet-i Milliye*
- [4] *İkdam*
- [5] *Son Telgraf*
- [6] *Tanin*
- [7] *Tevhid-i Efkâr*
- [8] *Vakit*
- [9] *Hayat Tarih Mecmuası*
- [10] Ahmet Cevdet (Oran), “Son Hadise Hakkında”, *İkdam*, 11 Şubat 1925, s. 1.
- [11] Altay, Fahrettin(1970), *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsel Yayınları, İstanbul.
- [12] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II(1959)*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [13] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III(1961)*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- [14] Atatürk, Mustafa Kemal(2010), *Nutuk-Söylev*, Yay.Haz. İsmail Arar, Uluğ İğdemir, Sami N. Özerdim, Cilt I-II, TTK Basımevi, Ankara.
- [15] Atay, Falih Rıfka(1984), *Çankaya*, Bates Yayınları, İstanbul.
- [16] Ateş, Nevin Yurdsever(1998), *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Der Yayınları, İstanbul.
- [17] Aydemir, Şevket Süreyya(2008), *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, Ankara.
- [18] Babaoğlu, Resul(2012), “Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 22, (63-108).
- [19] Benizade Hamdi, “Maskeler Aşağı”, *Cumhuriyet*, 7 Kasım 1924, s. 1.
- [20] Benizade Hamdi, “Yeni Fırka”, *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1924, s. 2.
- [21] Cebesoy, Ali Fuat(1960), *Siyasi Hatıralar*, 2.Kısım, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul.
- [22] Çakan, Işıl, *Türk Parlamento Tarihinde İkinci Meclis(1999)*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- [23] Demirel, Ahmet(2007), *Birinci Meclis'te Muhalefet II. Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- [24] Demirel, Meral(2000), “TPCF Milletvekilleri Mecliste Nasıl Oy Kullandı?” *Tarih ve Toplum*, sayı 196, (6-12).
- [25] Ekincikli, Mustafa(2012), “Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu”, *Gazi Akademik Bakış*, sayı 11, (151-163).
- [26] Erer, Tekin(1963), *Türkiye'de Parti Kavgaları*, Cilt 1, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul.
- [27] Falih Rıfka (Atay), “Demir El”, *Hakimiyet-i Milliye*, 26 Şubat 1925, s. 1.
- [28] Falih Rıfka (Atay), “Hâlâ mı Münafıklık”, *Hakimiyet-i Milliye*, 27 Şubat 1925, s. 1.
- [29] Falih Rıfka (Atay), “Kendi Mantıklarıyla İskat”, *Cumhuriyet*, 21 Kasım 1924, s. 2.
- [30] Falih Rıfka (Atay), “Maskaralık”, *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1924, s. 2
- [31] Falih Rıfka (Atay), “Sed Karamamesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Haziran 1925. s. 1.
- [32] Falih Rıfka (Atay), “Son Ders”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Mayıs 1925, s. 1.
- [33] Fevzi Lütüfi, “İsmet Paşa'nın İstifası”, *Son Telgraf*, 22 Kasım 1924, s. 1
- [34] Goloğlu, Mahmut(2007), *Devrimler ve Tepkileri(1924-1930)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- [35] Hüseyin Cahit (Yalçın), “Fırkada”, *Tanin*, 12 Kasım 1924, s. 1.
- [36] Hüseyin Cahit (Yalçın), “Korkunç Bir Manzara”, *Tanin*, 15 Kasım 1924, s. 1.
- [37] Hüseyin Cahit (Yalçın), “Malta Hatıraları”, *Tanin*, 7 Mart 1925, s. 1.
- [38] Kalafat, Yaşar(1992), *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*; Boğaziçi Yayınları, Ankara.
- [39] Karabekir, Kazım(1995), *İstiklal Harbimizin Esasları*, Emre Yayınları, İstanbul.
- [40] Karabekir, Kazım(2006), *İstiklal Harbimiz*, Cilt: 1-2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- [41] Karaosmanoğlu, Yakup Kadri(1984), *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [42] Karpat, Kemal(1967), *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- [43] Koç, Nurgün(2013), “Şeyh Said Ayaklanması”, *Turkish Studies*, Volume 8/2, (153-166).
- [44] Koç, Nurgün(2013), “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili Gelişmeler”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, sayı 16, (75-84).
- [45] Mahmut (Soydan), “İstiklal Mahkemeleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Mart 1925, s. 1.

- [46] Mahmut (Soydan), “Sükût-ı Hayal”, *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1925, s. 1.
- [47] Mahmut (Soydan), “Takrir-i Sükûn”, *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Mart 1925, s. 1.
- [48] Mahmut (Soydan), “Vaziyetin Tahlili”, *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Mart 1925, s. 1.
- [49] Mehmet Asım, “Eski İttihat ve Terakki Yeni Bir programla Faaliyet Sahasına Geçebilir mi?” *Vakit*, 6 Ekim 1924, s.1.
- [50] Mehmet Asım, “İntizar Vaziyeti”, *Vakit*, 30 Ekim 1924, s. 2.
- [51] Mehmet Asım, “Karabekir Paşa Mecliste”, *Vakit*, 29 Ekim 1924, s. 1.
- [52] Mehmet Asım, “Siyasi Edebiyatı Bırakalım Asıl Derde Bakalım”, *Vakit*, 29 Aralık 1924, s. 1
- [53] Mehmet Asım, “Terakkiperverlerin Kongresi”, *Vakit*, 19 Mayıs 1925, s. 2.
- [54] Mehmet Asım, “Yeni Fırka ve Merkez Bahsi”, *Vakit*, 1 Aralık 1924, s. 1
- [55] Müezzinoğlu, Ersin(2012), *Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.(Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- [56] Müezzinoğlu, Ersin(2015), “Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı ve Ahmet Şükrü Bey”, *The Journal of Academic Social Science Studies(JASS)*, Number 38, (155-176).
- [57] Orbay, Rauf(2004), *Cehennem Değirmeni*, Truva Yayınları, İstanbul.
- [58] Özdemir, Yavuz(2002), “Şeyh Sait İsyanı”, *Yeni Türkiye*, sayı 44, Ankara, (481-495).
- [59] Sezgin, Ömür ve Saylan, Gencay(1983), *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, (2047-2051).
- [60] Tevetoğlu, Fethi(1986), “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Türk Kültürü*, sayı 264, (41-46).
- [61] Tunaya, Tark Zafer(1952), *Türkiye’de Siyasi Partiler (1859–1952)*, Arba Yayınları, İstanbul.
- [62] Tunçay, Mete(1992), *T.C’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- [63] Uzun, Turgay(2002), “Atatürk Dönemi Muhalefet Hareketleri”, *Türkler*, Cilt 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (569-578).
- [64] Yakup Kadri(Karaosmanoğlu), “Hesap Günü Gelmiştir”, *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1925 s. 1
- [65] Yakup Kadri(Karaosmanoğlu), “Yalnız Hakikat Namına”, *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Mayıs

1925, s. 1.

- [66] Yeşil, Ahmet(2015), “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kapatılmasında Sondan Bir Önceki Gelişme: TPCF Urfa Siverek Şube Kâtibi Mehmet Fethi Bey’in Şark İstiklal Mahkemesinde Yargılanması”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 20, (711-744).
- [67] Yeşil, Ahmet(2002), *Türkiye’de İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- [68] Yunus Nadi (Abalıoğlu), “Ahmet Şükrü Beyefendi’nin Cevabına Cevabımız”, *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1924, s. 2.
- [69] Yunus Nadi (Abalıoğlu), “İktidar İbtilası”, *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1924, s. 1.
- [70] Yunus Nadi (Abalıoğlu), “Program ve Fırka”, *Cumhuriyet*, 1 Aralık 1924, s. 1
- [71] Yunus Nadi (Abalıoğlu), “Tereddi İhtimali”, *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1924, s. 1.
- [72] Yunus Nadi (Abalıoğlu), “Şükrü Bey’in Beyanati”, *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1924, s. 1
- [73] Yüceer, Saime(1999), “Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Türkler*, Cilt 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (534-545).
- [74] Zürcher, Eric Jan(1988), “Atatürk ve Muhalefet, 1924’teki Çok Partili Demokrasi”, *Tarih ve Toplum*, sayı 49, (16-19).
- [75] Zürcher, Eric Jan(2007), *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Burcî Memlûkler Dönemi'nde Şer'î ve Hukukî Meseleler İçin Kullanılan Mekânlar¹

Mehmet ŞEKER²

Düzce University, Research Assistant Doctor, Department of History, Düzce, Turkey

Received- Accepted: 04.12.2018-19.12.2018

Research Article

Öz

Burcî Memlûkler Dönemi, bazı adli kurumların sistemleştirildiği ve geliştirildiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde adliye saraylarının farklı özelliklere sahip müesseseler olduğu görülmektedir. Burcî Memlûklerde İstablî's-Sultânî, Saray ve Sultan Makamı, Meydân, Eyvânü'l-Kebîr, ed-Dekke, Dâru'n-Niyâbe gibi mekânlar adliye sarayı olarak kullanılmıştır. Bu çalışmada Bahrî Memlûkler Dönemi'nde adliye sarayı olarak kullanılan mekânları tespit ettik. Bu adliye saraylarının ne olduğu, niçin ihdas edildiği ve tesirlerinin neler olduğu hususları üzerinde durduk. Ayrıca Burcî Memlûkler Dönemi'nde bulunan adliye binalarının fonksiyonları ve önemini de belirttik.

Anahtar Kelimeler: İstablî's-Sultânî, Saray ve Sultan Makamı, Meydân, ed-Dekke, Dâru'n-Niyâbe, Burcî Memlûkler, Adliye Sarayları

Places Which Are Used For The Issues Of Sharia And Law In The Burcî Mamluks Period

Abstract

Burcî Mamluks Period is a period in which some judicial institutions are systematized and developed. In this period, it is seen that the courthouses are institutions with different characteristics. The places which are used as courthouses in the Burcî Mamluks are İstablî's-Sultânî, Saray ve Sultan Makamı, Meydân, Eyvânü'l-Kebîr, ed-Dekke, Dâru'n-Niyâbe. We state the places where the judicial and religious affairs are resolved in this period. We will focus on what these courthouses institution are, why they are created and what effects they have. We also determine the functions and importance of the courthouse buildings in Burcî Mamluks period.

Keywords: İstablî's-Sultânî, Palace and Sultan's Office, Meydân, ed-Dekke, Dâru'n-Niyâbe, Burcî Mamluks, Courthouses

¹ Bu çalışma "Memlûklerde Divânü'l-Mezâlim (1250-1517)" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

² mehmetseker@duzce.edu.tr, ORCID NO: 0000-0003-2372-2375, This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

1. Giriş

Bahrî Memlûkler Dönemi'nde ilk adliye sarayı inşa edilmeden önce hukukî meselelere on yıl kadar Sâlihiyye Medreseleri'nde bakılmıştır (el-Makrîzî, 1998, s. 52; Tyan, 1960, s. 511; Uzunçarşılı, 1988, s. 373; Nielsen, 1985, s. 51; Ayaz, 2008, s. 36). Sâlihiyye Medreseleri'nin adliye sarayı fonksiyonunda görev vermesinin ardından el-Melik ez-Zâhir Baybars, Dârü'l-Adl'i inşa etmeden önce Kal'atü'l-Cebel'in giriş kapısında Bâbu'd-Dihlîz'de Dîvânü'l-Mezâlîm'e bakmıştır (el-Makrîzî, 1998, s. 48; Nielsen, 1985, s. 51). Baybars, Dârü'l-Adl'i yaptırmadan önce adlî toplantıları kısa süreliğine de olsa Bâbu'd-Dihlîz'de tertip etmiştir. Sâlihiyye Medreseleri'nden sonra inşa ettirilen Dârü'l-Adl'in kullanıma açılış tarihi dikkate alındığında, üç sene civarında Bâbu'd-Dihlîz'in adliye sarayı fonksiyonuyla işlev gördüğü anlaşılmaktadır (Şeker, 2017, s. 182).

Baybars, Kal'atü'l-Cebel'in altında "Hisâr" adı verilen yerde 661 (1262-1263) yılında Dîvânü'l-Mezâlîm toplantıları için Dârü'l-Adl adıyla anılan müstakil büyük bir binanın yapımını başlatmıştır. Bu yeni adliye sarayı, bir yıl sonra yani 662 (1263-1264) yılında kullanıma açılmıştır (İbn Abdüzzâhir, 1976, s. 182; el-Makrîzî, 1998, s. 45; Tabâtabâî, 1365, s.100; Tyan, 1960, s. 511; Uzunçarşılı, 1988, s. 373; Nielsen, 1985, s. 51).

el-Melik el-Mansûr Seyfeddin Kalavun, 1283 yılından itibaren bir müddet adliye sarayı olarak Dârü'l-Adl'i kullanmış ve 1288 yılına gelmeden önce Eyvân adında yeni bir adliye binası yaptırmıştır (el-Makrîzî, 1998, s. 48; Şeker, 2017, s. 184, 186). İlerleyen dönemde el-Melik en-Nâsir Muhammed b. Kalavun, 715 (1315) yılında yeni bir arazi tahriri (er-Revk) yaptırmış ve akabinde Dârü'l-Adl binası olarak kullanılan "Eyvân"ın yıkılmasını emretmiştir. el-Melik en-Nâsir Muhammed b. Kalavun tarafından 722 (1322) yılında mezâlîm şikâyetlerini dinlemek amacıyla ikinci kez yeniden inşa edilen bu Eyvân binası "Eyvânü'l-Kebîr" adıyla yeni adalet sarayı olarak kullanıma açılmıştır. Yeni inşa edilen Eyvânü'l-Kebîr, sarayın dışında müstakil olarak yapılmış bir binaydı (el-Makrîzî, 1998, s. 48; ez-Zâhirî, 1894, s. 26; Tabâtabâî, 1365, s. 100; Uzunçarşılı, 1988, s. 408; Nielsen, 1985, s. 51).

Muhammed b. Kalavun öldükten sonra sultan olan evlatları da babalarının geleneğine bağlı kalarak adliye sarayı olarak Eyvânü'l-Kebîr'i kullanmaya devam etmişlerdir. Bu durum 1382 yılında el-Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin Berkuk'un Burcî Memlûkleri kurmasına kadar devam etmiştir (el-Makrîzî, 1998, s. 49; Şeker, 2017: 189).

2. Burcî Memlûkler Dönemi'nde Adliye Binaları

Burcî Memlûkler Dönemi'nde farklı yerlerin Dîvânü'l-Mezâlîm için kullanıldığı anlaşılmaktadır (el-Makrîzî, 1998, s. 48; Ayaz, 2008, s. 36). Kaynaklarda İstablü's-Sultânî, Saray ve Sultan Makamı, Meydân, Eyvânü'l-Kebîr, ed-Dekke, Dâru'n-Niyâbe gibi yerlerin Burcî Memlûkler Dönemi'nde şer'î ve hukukî meseleler için kullanılan mekânlar olduğu görülmektedir. Aşağıda bu yerleri kısaca ele alıp değerlendireceğiz.

2.1. İstablü's-Sultânî

el-Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin Berkuk sultan olduğunda 789 (1387) yılında şikâyetleri dinlemek amacıyla Kal'atü'l-Cebel'de "İstablü's-Sultânî" adıyla ayrı bir yer yaptırdı ve ilk olarak bu yeni yerde 18 Ramazan 789 (2 Ekim 1387) yılı Pazar günü Dîvânü'l-Mezâlim için oturmaya başladı. Bundan sonra Berkuk pazar ve çarşamba günleri İstablü's-Sultânî'de Dîvânü'l-Mezâlim davaları için oturmaya devam etti. Berkuk önemli önemsiz her davaya burada bakardı. Daha sonralarıysa Berkuk, Dîvânü'l-Mezâlim davalarına baktığı pazar ve çarşamba günlerini salı ve cumartesi günlerine çevirdi ve üçüncü bir gün olarak da cuma günü ikindi sonrasını ekledi. Berkuk ölünceye kadar Dîvânü'l-Mezâlim oturumlarına bakmaya bu şekilde devam etti (el-Makrîzî, 1998, s. 53; Tabâtabâî, 1365, s. 100). Berkuk'un İstablü's-Sultânî'de ihdas ettiği Dîvânü'l-Mezâlim'e bakma uygulaması bazı zamanlar hariç genel olarak Hicri 9. asrın sonlarına kadar devam etmiştir (Tyan, 1960, s. 512, Akyüz, 2002, s. 405). Berkuk adliye sarayı olarak genelde İstablü's-Sultânî'yi kullanmaktaydı. Burcî Memlûkler Dönemi'nde Berkuk'un saltanatından sonrada zaman zaman İstablü's-Sultânî'nin adliye sarayı olarak kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra bazı zamanlarda dinî ve hukukî meselelerin ele alınıp çözüme kavuşturulması maksadıyla farklı bir takım mekânlarında kullanılmış olduğu görülmektedir.

el-Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin Berkuk'tan sonra oğlu el-Melik en-Nâsır Ferec de tek başına yönetimi ele alınca babasının geleneğine bağlı kalarak İstablü's-Sultânî'de Dîvânü'l-Mezâlim'e baktı. el-Melik el-Mü'eyyed Şeyh el-Mahmûdî döneminde de İstablü's-Sultânî'de Dîvânü'l-Mezâlim davalarına bakma işi Berkuk döneminde olduğu haliyle devam etti (el-Makrîzî, 1998, s. 49, 53).

el-Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin Berkuk 1387 yılı Ramazan ayında Eyvân'da yapılan Dîvânü'l-Mezâlim oturumlarını kalenin büyük meydanındaki İstablü's-Sultânî'ye taşıtmış ve şikâyetleri bu yeni Dârü'l-Adl binasında dinlemeye başlamıştı. Bu zamandan sonra Eyvân, halen sık sık Dârü'l-Adl olarak adlandırılmakta ve devletin haftada iki kez halka açık çeşitli törenleri ve uygulamaları için kullanılmaktaydı (Nielsen, 1985, s. 52).

Netice olarak el-Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin Berkûk, el-Melik en-Nâsır Ferec b. Berkuk ve el-Melik el-Mü'eyyed Şeyh el-Mahmûdî genelde İstablü's-Sultânî'de Dîvânü'l-Mezâlim'e bakarlardı. Ancak hem Berkuk'un hem de ondan sonra gelen diğer Memlûk sultanlarının zaman zaman farklı yerleri kullandıkları anlaşılmaktadır.

2.2. Saray ve Sultan Makamı

Sultanlar bazen Sultan Makamı'nda oturup insanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıkların çözüme kavuşturmak için adalet dağıtırlardı. Görünüşe göre Sultan Makamı çok uzun süre önceden beri zaman zaman şikâyetlerin dinlendiği yer olarak kullanılmaktaydı. Örneğin el-Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin Berkûk 8 Recep 797 (29 Nisan 1395) yılında sultan makamında bir meclis akdederek mezâlim davasına bakmıştır (el-Makrîzî, 1997, s. 371-372). Berkuk genel olarak davalara İstablü's-Sultânî'de bakmasına karşın bazı zamanlar Sultan Makamı gibi farklı yerleri de kullandığı görülmektedir.

Sultan Makamı'nın 15. yüzyıl ortalarından itibaren daha sık olarak maruzatları dinlemek için kullanılan yer haline geldiği anlaşılmaktadır. Örneğin el-Melik en-Nâsır Nâsıruddin Muhammed b. Kayıtbay döneminde kış aylarında Dîvânü'l-Mezâlim oturumları için Sultan Makamı kullanıldığı halde diğer zamanlarda avluda bulunan ve ed-Dekke adı verilen salonda oturumların tertip edildiği anlaşılmaktadır (Fuess, 2009, s. 127). Demek oluyor ki sultanlar, bazen Sultan Makamı'nı bazen de sarayda bulunan farklı bir mekânı Dîvânü'l-Mezâlim oturumu düzenlemek için kullanmaktaydılar. Buna ilaveten kış ve yaz aylarında Dîvânü'l-Mezâlim oturumları için kullanılan mekânın mevsime göre değiştiği anlaşılmaktadır.

2.3. Meydân

Burcî Memlûkler Dönemi'nde Dîvânü'l-Mezâlim davalarına için kullanılan mekânlardan birisi de kale altında ki "Meydân"dır. Bu dönemde mezâlim oturumları için zaman zaman kale altında ki "Meydân"da da Dîvânü'l-Mezâlim oturumlarının tertip edilmiş olduğu görülmektedir (İbn Tağribirdî, 1992, C. 12, s. 8).

el-Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin Berkuk 29 Safer 792 (16 Şubat 1390) yılı Çarşamba günü kalenin altında ki Meydân'da Dîvânü'l-Mezâlim oturumu düzenledi. Berkuk'un ara sıra bu mekânda Dîvânü'l-Mezâlim davalarına baktığı görülmektedir. Ayrıca Berkuk'dan sonra gelen Memlûk sultanlarının da bu Meydân'da haksızlığa maruz kalanlar için mezâlim oturumları düzenledikleri anlaşılmaktadır (İbn Tağribirdî, 1992, C. 12, s. 8; Fuess, 2009, s. 126).

el-Melik el-Eşref Ebu'n-Nasr Kansuh el-Gurî'nin (1501-1516) Dîvânü'l-Mezâlim yargulamalarını halka açık olarak sunmayı çok sevdiği anlaşılmaktadır. Bunun için bazı Dîvânü'l-Mezâlim oturumlarını kale altında ki Meydân'da düzenlemiştir. Ayrıca Kansuh el-Gurî 909 (1503) yılında bir tahtın inşasına ve Meydân'da bir bina düzenlemesine karar vermişti. Kansuh el-Gurî'nin bunu yapmasının nedenlerinden birisi olarak Meydân'da sultanın adalet törenine daha fazla insanın katılarak şahitlik etmelerini istemiş olabileceği düşünülebilir (Fuess, 2009, s. 128). Burcî Memlûkler Dönemi'nde bazı sultanların hipodrom da diyebileceğimiz Meydân'da adalet tevzi etmeleri dikkat çeken bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.4. Eyvânü'l-Kebîr

Burcî Memlûkler Dönemi'nde Eyvânü'l-Kebîr bazı toplantılar, yabancı elçiler ve konukların kabul edildiği resmi görüşmeler gibi işler için kullanılmış olmakla beraber zaman zaman da bazı mezâlim oturumları için kullanılmıştır (İbn Tağribirdî, 1992, C. 14, s. 152-153; Fuess, 2009, s. 126). Örneğin el-Melik ez-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin Berkuk'un 796 yılı Rebiülevvel ayının bir Perşembe günü Dârü'l-Adl diye bilinen Eyvânü'l-Kebîr'de Dîvânü'l-Mezâlim oturumu düzenlemiştir (İbn Tağribirdî, 1992, C. 12, s. 42). Berkuk'tan sonra gelen sultanlarında zaman zaman Eyvânü'l-Kebîr'de Dîvânü'l-Mezâlime baktığı anlaşılmaktadır.

el-Melik en-Nâsır Nâsıruddin Muhammed b. Kayıtbay, eskiden olduğu gibi kullanabilmek için Eyvânü'l-Kebîr'in restorasyonu için büyük miktarda para harcadı. Bu dönemde de Eyvânü'l-Kebîr, Dîvânü'l-Mezâlîm'e bakılan esas mekân olmayıp zaman zaman mezâlîm oturumlarının yapıldığı bina olduğu anlaşılmaktadır (Fuess, 2009, s. 127).

2.5. ed-Dekke

Zikrettiğimiz üzere el-Melik ez-Zâhir Ebû Said Seyfeddin Berkûk'un Dîvânü'l-Mezâlîm toplantılarını İstablü's-Sultânî'de bakma geleneği Hicri 9. asrın sonlarına kadar devam etmesine karşın bazı zamanlardaysa saray avlusunda bulunan ve ed-Dekke diye adlandırılan yerde Dîvânü'l-Mezâlîm toplantıları yapılmaktaydı (Tyan, 1960, s. 512, Akyüz, 2002, s. 405). ed-Dekke diye ifade edilen yer, sarayın avlusu ya da iç bahçesi denen yerde bulunan özel bir mekândı (İbn İyâs, 1960, s. 1060-1061).

el-Melik en-Nâsır Nâsıruddin Muhammed b. Kayıtbay döneminde kış mevsimi dışında Dîvânü'l-Mezâlîm oturumları için avluda bulunan ve ed-Dekke denen yerde oturumların tertip edildiği anlaşılmaktadır (Fuess, 2009, s. 127).

2.6. Dâru'n-Niyâbe

Nâibu's-Saltana'nın bakmış olduğu Dîvânü'l-Mezâlîm oturumları Dâru'n-Niyâbe adı verilen ve aynı zamanda Nâibu'l-Kâfil'in de ikamet ettiği mekânda yapılmaktaydı (el-Kalkaşandî, 1914, s. 374; Akyüz, 2002, s. 405).

2.7. Diğer yerler

Burcî Memlûkler Dönemi boyunca kalenin dört bir yanında Dîvânü'l-Mezâlîm oturumları için kullanılan mekânın belli zamanlarda değiştiği görülmektedir. Bu mekân değişikliğinin nedeni tahta çıkan yeni sultanın yönetime kendi özel mühürünü vurmak istemesi ve adaletle ilgili temsil meselelerinde halka kendisini göstermek istemiş olabilir (Fuess, 2009, s. 128). Bunun yanı sıra İstablü's-Sultânî, Saray ve Sultan Makamı, Meydân, Eyvânü'l-Kebîr, ed-Dekke ve Dâru'n-Niyâbe gibi mekânların dışında da kalede bulunan farklı bir yerin, hukukî problemlerin ele alınıp çözüme kavuşturulması amacıyla kullanılmış olabileceği akla gelmektedir.

3. Sonuç

Burcî Memlûkler Dönemi'nde farklı yerlerin Dîvânü'l-Mezâlîm için kullanıldığı anlaşılmaktadır. el-Melik ez-Zâhir Ebû Said Seyfeddin Berkûk, el-Melik en-Nâsır Ferec b. Berkuk ve el-Melik el-Mü'eyyed Şeyh el-Mahmûdî genelde İstablü's-Sultânî'de Dîvânü'l-Mezâlîm'e bakmışlardır. Ancak hem Berkuk'un hem de ondan sonra gelen diğer Burcî Memlûk sultanlarının zaman zaman farklı yerleri kullandıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu dönemde bir mekânın tek başına uzun süreliğine adliye sarayı olarak kullanılmış olduğunu söyleyemeyiz. Bunun yanı sıra Burcî Memlûklerin adliye sarayı olarak en fazla İstablü's-Sultânî'yi kullanmış olduklarını söyleyebiliriz.

Burcî Memlûkler Dönemi boyunca kalenin dört bir yanında Dîvânü'l-Mezâlim oturumları için kullanılan mekânların belli zamanlarda değiştii görölmektedir. Bu mekân değişikliğinin nedeni olarak tahta çıkan yeni sultanın yönetime kendi özel mührünü vurmak istemesi ve adaletle ilgili meselelerde temsil noktasında halka kendisini göstermek istemesi olarak düşünölebilir. Bu bağlamda Burcî Memlûklerde şer'î ve hukukî meselelerin ele alınıp karara bağlandığı yerler olarak; İstablü's-Sultânî, Saray ve Sultan Makamı, Meydân, Eyvânü'l-Kebîr, ed-Dekke ve Dâru'n-Niyâbe gibi mekânların kullanıldığı görölmektedir.

Burcî Memlûkler Dönemi'nde kullanılan adlî mekânlar hem muasır hem de daha sonraki devletlerin adlî kurumlarına tesir etmiş olup adaletin temini adına olumlu katkılar sunmuştur.

Kaynakça

- [1] Akyüz, Vecdi (2002), “Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezâlim Kurumu”, Cilt 5, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara.
- [2] Ayaz, Fatih Yahya (2008), *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı –Üstâdarlık (1250-1382)*, İstanbul.
- [3] İbn Abdüzzâhir (1976), *el-Kâdî Muhyiddin, el-Ravz el-Zâhir fî Sîret el-Melik el-Zâhir; Tah. Abdülaziz el-Huveytî*; Riyad.
- [4] Fuess, Albrecht (2009), “Zulm by Mazâlim? The Political Implications Of the Use of Mazâlim Jurisdiction by the Mamluk Sultans”, *Memlûk Studies Review (MEDOC)*, Chicago, Cilt 13 (1).
- [5] İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed (1960). *Bedâ’i’ ez-Zuhûr fî Vekâi ed-Duhûr*; Cilt 3, Kahire.
- [6] el-Kalkaşandî, Ebû el-‘Abbâs Ahmed b. ‘Ali (1914), *Subh el-‘Aşâ fî Sinâ’at el-İnşâ*, Cilt 3, Kâhire.
- [7] el-Makrîzî, Takiyy ed-Dîn Ahmed b. ‘Ali (1998), *el-Mevâ’iz ve el-İ’tibâr bi Zikr el-Hitât ve el-Âsâr; (Tah. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî)*, Mektebe Medbûlâ, Cilt 3, Kâhire.
- [8] (1997), *Kitâb es-Sulûk li Ma’rifet Duvel el-Mulûk*, (Tah. Muhammed ‘Abd el-Kâdir Atâ), *Dâr el-Küttüb el-İlmîyye*, Cilt 5, Beyrut.
- [9] Nielsen, Jorgen S. (1985), *Secular Justice in an Islamic State: Mazâlim under the Bahrî Mamlûks*, 662/1264-789/1387, Leiden.
- [10] Şeker, Mehmet (2017), *Memlûklerde Dîvânü’l-Mezâlim (1250-1517)*, Gazi Üniversitesi, Ankara. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- [11] Tabâtabâî, Hüseyin Müderrisî (1365), “Dîvân-ı Mezâlim”, *Ferheng-i İrân-zemîn*, 27, Tahran.
- [12] İbn Tağribirdî ve Cemaleddin Ebi’l-Mehâsin Yusuf (1992), *en-Nücûmu’z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve’l-Kâhire*, Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, *Dâr el-Küttüb el-İlmîyye*, Cilt 12,14, Beyrut.
- [13] Tyan, Emile (1960), *Histoire de L’organisation Judiciaire en Pays D’islam*, Leiden.
- [14] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- [15] ez-Zâhirî, Halil b. Şâhin (1894), *Kitâb Zubde Keşf el-Memâlik ve Beyân et-Turuk ve el-Mesâlik* (Tah. Paul Ravaisse), Paris.

Sosyal Hayatın Önemli Unsurlarından: Kayseri Bağ Hayatı ve Hamam Kültürü¹

Neslihan ALTUNCUOĞLU²

Erciyes University, Assistant Professor, Department of History, Kayseri, Turkey

Received- Accepted: 07.11.2018-20.12.2018

Research Article

Öz

Kayseri ilinin birçok yerinde bozkır iklim özellikleri hâkimdir. Burada yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve kar yağışlı geçer. İklim özellikleri ve Kayseri’de kanalizasyon teşkilatının olmaması sıtma hastalığının yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bu durum Kayserilileri yazları bağlara göçerek bu sezonu bağ evlerinde geçirmeye itmiştir. Haziran ayında başlayan bu yer değiştirme Kayseri’ye ait bir gelenektir. Bu gidilmeye “göç” denir. Kayseri’de geniş bağ alanları ve köklü bir bağcılık kültürü vardır. Bağcılığın ve yazları bağa göçme âdetinin Kayseri’de ne zaman başladığı bilinmese de, Kayseri halkı için bağlar ve bağcılık büyük önem taşımış ve taşımaya da devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kayseri, Bağ Hayatı, Hamam Kültürü

The Important Factors of Social Life: Kayseri’s Vineyard Life and Turkish Bath Culture

Abstract

In many parts of Kayseri province, steppe climate features prevail. Summers are hot and dry, winters are cold and snowy. Climatic characteristics, due to the lack of sewerage system in Kayseri, such as malaria disease common in the city, such as the Kayseri, summer in the vineyards to migrate to the vineyard this season has led to spend in the houses. This displacement, which starts in June, is a tradition belonging to Kayseri. This is called “migration. Kayseri has extensive vineyard areas and a long-standing culture of viticulture. Although it is not known when viniculture and summer labor began in Kayseri, vineyards and vineyards for the people of Kayseri are of great importance and continue to carry.

Key Words: Kayseri, Vineyard Life, Turkish Bath Culture

¹ Bu çalışma Neslihan Altuncuoğlu’nun Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde kabul edilen “Türk Kadınının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayata Katılımı (Kayseri Örneği:1923–1950)” adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

² altuncuoglu@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3244-5077, This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

Kayseri Bağ Hayatı/Göç

Bağcılık, memleketimizin türlü bölgelerinde önemli yer tutar. Bunlar arasında yer yer bağa göçme adı altında yazın bağ ve bahçelere geçici olarak taşınmalar olur. Hatta bazı bölgelerimizde bu taşınma geniş ölçüde meydana gelmektedir. Köy, kasaba yahut bir şehir halkının çoğunun, bir müddet için, yer değiştirdiği görülür. Birbirinden farklı müddet içinde süren ve çeşitli tarzlarda beliren bu bağ göçlerinin, türlü bölgelerde ayrı ayrı sebepleri vardır. Pek çeşitli olan bu sebepleri, ekonomi, sağlık yönlerinden ve her ikisinin birlikteki etkileri halinde göz önüne almak, bunlara bir de gelenekleşmeyi katmak mümkündür (İzbirak, 1947, s. 401-418). Anadolu'nun önemli bir tarih, kültür, ticaret merkezi olan Kayseri'de; iklim, malzeme, yaşam kültürü ve bölge faktörlerine bağlı olarak şekillenen evler, kendine özgü bir mimariye sahiptir. Özellikle Osmanlı döneminde gelişen sivil mimari içerisinde evlerin büyük bir çoğunluk ve önem arz ettiği görülmektedir. Kayseri'de azınlık gruplar genellikle ticaretle uğraşmışlar ve varlık içinde yaşamışlardır. Bu gruplar Germir, Talas, Tavlusun, Endürlük gibi merkezlerde görkemli ve büyük evler yapmışlardır (Tali, 2008, s. 165-185). Bağ evleriyle özel bir yere sahip olan Kayseri'de Hristiyan nüfus konut mimarisinde özellikle 16. yüzyıldan itibaren ön plana çıkmaya başlamış, sınırlı da olsa sivil mimaride etkili olmuştur (Tali, 2005, s. 61-85).

Kayseri bağ işi başlı başına yazmaya, incelenmeye eşdeğer bir yaşantıdır. Haziran ayında başlayan bu yer değiştirme Kayseri'ye ait bir gelenektir. Kayseri şehri dar sokaklardan, kolay ısınan diye az sayıda küçük pencere, odalı, bahçe yeşilliği az olan bitişik evlerden mürekkeptir. Sıcaklar başladı mı kışın çamuru toza dönüşür. Karpuz, kavun, üzüm vs. meyvelerin bollaştığı zaman karasinekler çoğalır. Sıcak, sinek, saman ve toz, adama 'Aman Allah' dedirtir. 1950'li yıllarda Merhum Belediye Başkanı Osman Kavuncu bulut halinde inip kalkan cadde ve evleri kaplayan karasinekle mücadeleyi yapmakta zorlanmış, 'öldürülmüş bir kilo sinek getirene şu kadar para verilecektir' diye ilanlar yayınlamıştır. Enteresan bulunan bu ilanlar Avrupa gazete ve televizyon haberlerinde yer almıştır. İşte bütün bu iç bunaltıcı hallerden kurtulmak için şehre uzaklığı en az üç ve en çok on beş kilometre olan bağlara gidilirdi. Bu gidilmeye "göç" denir (Yeğenoğlu, 2011, s. 27-28). Bahar gelmesiyle bağ işleri başlar; bağın belenmesi, çubukların ve ağaçların budanması gübrelenmesi su olmadığı zamanlarda kuyuların doldurulması bağ için önde gelen işlerdir. Bu işleri çoğunlukla evin erkeği üstlenmiştir (Bozkurt, 2011).

Kadınlar ev işlerini yapar; şehirdeki evleri toplamak, naftalinlemek, halıların temizlenmesi, bağa gidecek eşyaların ve yiyeceklerin hazırlanması kadının işidir. Bağda evlerin temizlenmesi, serilmesi yine kadının görevidir (Yeğenoğlu, 2011, s. 27-28). Bağa taşınmak ayrı bir zorluktur. Eski zamanlarda bağa göçmek için atlar ve eşekler kullanılmıştır (Ulusoy, 2011).

Kadın bağa atın ya da eşeğin üzerinde gider. 3-4 ay bağda kalır bu süre zarfında zorunlu bir hal

olmadıkça şehre gelinmez, ne zaman ki havalar soğur göç zamanı başlar kadın yine atın veya eşeğin üzerinde şehre gelir (Baydoğan, 2011).

Evin kıymetli eşyası halı, kilim, yünüler daha ziyade kışlık giyim, yükte hafif pahada ağır bakır eşya evin az güneş gören fakat rutubetli olmayan bir yerine üst üste bir mikâp şeklinde yerleştirilir ve her tarafı bir örtüyle iyice kapatılır ve buna Mafraş (Mafraç) denir. Naftalin konularak güve ve diğer haşaratın tahribinden korunur. Ev halkı mafraşları kuruldu mu, bağa göçmeye hazır demektir. ‘Bağa ne vakit göçüyorsunuz?’ sorusuna ‘Mafraş’ımız kuruldu/kayıldı, artık hazırız, akşama sabaha’ denilerek cevap verilir (Yeğenoğlu, 2011, s. 28).

Evin hanımı ve yardımcıları halka, kete, peksimet, kar suyuyla özenip bulgur pilavının yanında içilen ekşi pekmez, kuru çemen, ege kemiğinden yapılmış fakat çemene yatırılmamış pastırma v.s. hazırlar. Ev sahibinin tembihlediği sayıda eşekler sabah erkenden kapı önüne getirilir. Yokuşu az olan bağ evlerine demirden yapılmış, çember tekerlekli ‘‘tatar arabası’’ denilen, bir veya iki atın çektiği arabalarla da göçülür. Bakırların hemen hepsi döğme bakırdandır. Bağa giderken hepsi kalaylanır. Şehir evinden bağ evine ulaşmak üç, dört saat içine sığdırılır (Yeğenoğlu, 2011, s. 32).

Bağ yaşantısı kadın için ayrı bir zorluktur, güç yanlarından biri su ile ilgilidir; suya bağımlı olan her faaliyet için kuyudan su çekip bir yere depolama gereği, ev işlerinden sorumlu olan kadınların yaşamlarını oldukça güçleştirmiştir. Helâların, örtme ve köşklerin her gün yıkanması; yemek hazırlığı, odun ocağında kullanılan tencerelerin isli bulaşığı ve abdest alma, yıkanma gibi her türlü temizlik için su gerekmektedir. Avludaki bitki ve çiçeklerin, ahırdaki hayvanların da suya ihtiyacı vardır (İmamoğlu, 2011, s. 107). Geleneksel bağ hayatının güçlüklerine göğüs gerenlerin başında gelinler gelir. Akşamları yatmadan önce bazlama, yağlama hamuru yoğurmak; sabah namazına kalkın kaynatanın (kayınpederin/kayınbabanın) eline su dökmek; evi, avluyu süpürmek; yemeğe yardım etmek; bağdaki meyveye, üzüme yetişmek... Tüm bu işleri büyük bir gayret ve sevecenlikle yapan bazı gelinlerin saç başı dağılır, üstü kirlenir, el ve ayak ciltleri bozulur, bakımsız bir görünüm alırlardı. Kayseri’de kullanılan ‘‘bağ gelini’’ deyimini, bu tür işleri gören; kır hayatına uyum sağlamış; okuması yazması az veya hiç olmayan, orta veya alt-orta sosyo-ekonomik düzeydeki ailelerin gelinlerine takılmış bir isimdir. Bu deyim, büyük olasılıkla üst veya orta-üst sosyo-ekonomik düzeydeki Kayseri ailelerinin kendi evlerinin işlerini gören gelinlere ve bağ yaşamına yönelttiği, ilginç, iğneleyici ve biraz acımasız bir eleştiridir. Aynı zamanda da bağ yaşamıyla ilgili çelişkili bir değerlendirme olarak görülebilir (İmamoğlu, 2011, s. 109).

Yemek ve ekmek pişirmek için bahçede kurumuş olan ağaç dalları, gilamada; bazen de ot, firez (dallı ot), tezek ve saçma kullanılırdı. Ocaklar çabuk alev alan kevenlerle tutuşturulur, pişirilecek yemek veya ekmeğe uygun yakıtla beslenirdi. Yemekler odun ateşinde, güveç ve hamur tatlıları tezek ateşinde pişirilirdi. Sac üstünde pişirilen ekmek çeşitleri ve hamur işleri için gilamada ve ot kullanılırdı. Bağlarda fırın olmaması ve geleneksel Kayseri yaşamında çarşıdan ekmek getirmenin ayıp sayılması, kadınlara bir de hamur yoğurma ve ekmek pişirme görevini yüklerdi. Bu nedenle ekmek pişirme ve hamur işleri

bağlarda önemli bir yer tutar; güneşin ya da üç günde bir bazlama veya yufka, üç dört günde bir de yağlama veya çörekler pişirilirdi. Bazlamalar içli veya içsiz olur, çöreklerin içine kıyma, peynir, soğan veya “hakırdak”(kuyruk yağının kurusu) konurdu. Yağlı hamurdan yapılan katmer ve evde ekmek bittiği zaman, hamurunun ekşimesini beklemeden yapılan, saçta veya tandırda pişirilen “bezdirmeç” adlı çörek de ekmek yerine geçerdi. Çeşit çeşit mantı, su böreği; ocakta pişirilebilen tatlılardan nevine ve kesme kadayıf gibi geleneksel Kayseri yemekleri yenirdi. Pişirme işi için çocuklar yakacak getirir; varsa evdeki büyükanne, yoksa anne veya deneyimli biri pişirme işini üstlenirdi. Odun ateşinde pişirilen yemeğin isinden ve dumanından kurtulmak için 1950’li yıllarda Kayseri’de büyük bir gürültüyle çalışan ve gazyağı yakan ocaklar kullanılmaya başlanmış, yemek pişirme işi biraz kolaylaşmıştır (İmamoğlu, 2011, s. 109).

Bağdaki binalar doğaya fazlasıyla açık olduğu için, kent evlerinde aranan ince temizlik bağ evlerinde yoktur. Toprak, kum veya taş olan avlu ve döşemeler her gün süpürülür veya yıkanır. Eve çekidüzen verildikten sonra diğer işlere geçilir. Evlerde fazla eşya ve aksesuar kullanılmaması; pencerelerin camsız, yerlerin halı kilimsiz (çıplak), duvarların zarsız, dolapların kapaksız olması; silme, yıkama, toz alma gibi ince ev işlerini azaltmıştır. Ancak evlerdeki kapalı mekân sayısı azdır. Bu nedenle, kolay temizlenip toparlanan evler çabuk da dağılmıştır. Bu nedenle günde birkaç kez yeniden düzenleme yapmayı gerektirmiştir (İmamoğlu, 2001, s. 109).

Bir hafta on gün içinde (niyetteki, yani sınırları belli semtteki) komşular gezilmeye başlanır. Bu gezmeler öyle yoğunlaşır ki sabah saat on on bir arası kuşluk, on bir on iki arası öğle, on üçten sonra öğle vakti gezmesi diye adlandırılır. Bu saatlerde bir araya gelinir. Hanımların gezmesinde güncel konular konuşulur eleştirilir daha ziyade birbirlerini görmedikleri zaman da cereyan eden olaylar havadis olarak nakledilir. Misafirlere henüz meyveler olgunlaşmamışsa çay ve kahveden sonra yöreye mahsus çocuk yumruğu büyüklüğündeki Paşa Şekeri ikram edilir (Yeğenoğlu, 2011, s. 32-33).

Bağlar, ailelerin kışın tüketecekleri yiyeceklerin büyük bir bölümünü hazırladıkları yerlerdi. Meyve ve sebzelerle ilgili kış hazırlıkları hazırlamaya başlar, göçünceye kadar sürerdi. Bağ ve bahçede yetiştirilen meyve ve sebzeler yaz boyunca kurutulur; pestili, reçeli, marmeladı veya konservesi yapılır, kente gönderilirdi. En yoğun iş bağ bozumundan sonra yapılırdı (İmamoğlu, 2011, s. 109). Küfeler, sepetler hazırlanır. Şire ilanı ve şire kazanı elden geçer. Bağ büyük, yani üzümü çok olanların avlusunda yekpare taştan oyulmuş şirenin akacağı çörtene bulunan, elli altmış santim yerden yukarıya yerleştirilmiş ‘Şiraneler’ vardır (Yeğenoğlu, 2011, s. 33). Bağ bozulurken kara (siyah) ve beyaz üzümün ayrı ayrı kesilmesine dikkat edilir. Çünkü yapılacak pekmezin kalitesinde üzümün rengi rol oynar. Kesilen üzümler şiraneye yakın serilmiş hasırlar üzerine serilir veya yığılır. Güçlü, kuvvetli bir genç hanım veya oğlan diz kapaklarına kadar temizlenmiş ayakları ile veyahut sırf ezmek için kullanılan bir çizme ile şiranedeki üzümü ezer. Şirane çörtene altındaki büyük bakır kazan dolunca alınır ve bir yenisi konularak ezilme devam edilir. Lüzumu kadar pekmez toprağa atılır. Bu toprak önce bulunduğu mahalden eşilir. İyice

kurutulur, şayet pekmez toprağını bulamazsa çok temiz mangal kömürü külü de kullanılabilir (Yeğenoğlu, 2011, s. 38). Pekmez kaynarken üzüm pestilleri, köfteler yapılır; daha önceden iplere dizilmiş olan badem ve cevizlerden tatlı sucuk yapmak için karışımlar hazırlanırdı. Tepsi, sini veya bezlere dökülen pestil ve köfteler, toz almayacak yerlere yerleştirilir; bulamaçlara batırılan badem ve cevizler dışarıya asılır, kurumaya bırakılırdı (İmamoğlu, 2001, s. 110). Henüz güneş sıcaklığını kaybetmemiştir. Aş Makama kesmenin zamanı gelmiştir. Bir gün evvel aş makaması kesilecek evin hanımları hamuru hazırlar (Yeğenoğlu, 2011, s. 38). Yakın komşuların ve ev halkının elbirliği ile yapılan bu iş için herkes seferber olur, iki üç gün boyunca köşkler ve odalar hamur leğenleri, hamur tahtaları ve üzerlerine erişterelerin serildiği bezay örtülerle dolardı. Böyle günlerde bazen kadın aşçılar da yardıma çağırılır, erişte-makama kesenlerin yükü azaltılırdı. Her durumda ev sahipleri bütün gün boyunca komşulara ve iş görenlere hizmet eder, onlara yemek hazırlar, ikramda bulunurdu. Sebze yetişen bağlarda patlıcan, biber, kabak, fasulye, bezelye, nane kurutulur; bağda yetişiyorsa bağdan, yoksa Argıncık'tan gelen keklele turşular kurulurdu (İmamoğlu, 2001, s. 111).

Bağdan en son toplanan şey gilâburu'dur. Küplere konacak üstü su ile doldurulacak, kışın yenecek veyahut ezilip suyu içilecektir. Okul açılmadan bir iki gün evvel şehre daimi inilecektir. Bağ evleri Niyetin (Semtın) bekçisine bırakılacaktır. Ev temizliği bitince, "Mafraş" bozulur. Yazın hazırlanan el emeği bağ semeresi gıdalar Tokana-Ambar-Zerzemiye (Zerzemi) yerleştirilir. Ev hanımlarının yoğun işi henüz bitmemiştir. Evin büyüğü sabah namazından sonra birkaç gün üst üstüne hayvan pazarına gider. Ev halkına yetecek münasip bir dana veyahut inek alır. Sürüden ayrılan hayvan, birinin gözetiminden eve getirilir. Kasaba haber edilir, randevu alınır ve hayvan kesilir. Kasap gövdeyi iri parçalara ayırarak oniki saat dinlenmeye bırakır. Kasap et donunca yamağı ile gelir, büyük bir örtü üzerindeki tahta alçak masaya geçer, Etin pasturmalık kısmını ayırır, kavurma, sucuk ve pastırma yapılırdı (Yeğenoğlu, 2011, s. 38). Sonbahar gelir, soğuklar başlar. Kadının bağ çilesi dolmuştur. Zira şehirde ekmek pişirme derdi yoktur. Çünkü mahalle fırınları vardır. Kuyudan su çekme işi yoktur, zira çeşmeler vardır. Aydınlatma işi çoğu yerlerde elektrik ile yapılmaktadır. Kadınlar şehre gelir, şehir evleri temizlenir, yerleştirilir, böylece bağ işi yeni bir bahara kalmıştır (Baydoğan, 2011).

Kayseri halkı için bağlar ve bağcılık büyük önem taşımıştır. Bağ yaşamı, toplumun yüzyıllardır benimsediği, sevdiği ve kolay kolay vazgeçemeyeceği sosyal ve kültürel bir gelenek haline gelmiştir. O kadar ki, bazı Kayserililer "bağ" ile "bağlanma" fiilinin yakın ilişkide olduğunu, belki "bağ" sözcüğünün bağlanmaktan ve sevmekten geldiğini ifade etmiş, insanların bağlarına bir tür gönül bağı ile bağlı olduklarını belirtmişlerdir (İmamoğlu, 2001, s. 23)

Kayseri'de Hamam Kültürü

Kayseri'nin sahip olduğu ve bugün hala kullanımda olan hamamların büyük bir kısmı Selçuklular tarafından inşa edilmiştir. Aşağıda adı geçen hamamlar Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyetinde Kayseri'de ikamet eden kişiler tarafından kullanılmış ve zengin bir hamam kültürü

gelişmiştir. Sosyal hayatın önemli bir parçası haline alan hamam, düğün-dernek gibi toplumsal faaliyetlerde önemli bir yer işgal etmiştir. Belli aralarda hamama gidilmiş, hamama gitme özellikle kadınlar için temizlenmenin yanı sıra sosyalleşme açısından da önem arz etmiştir. Günün uzunca bir bölümü yıkanarak, eğlenerek, yemek yiyerek geçiren hanımlar ayrıca oğullarını evlendirecek olanlar, gelin adaylarını rahatça gözlemleyebilmişlerdir.

Sultan Hamamı:

1205 yılında Selçuk hükümdarı Gıyaseddin Keyhüsrev I. tarafından kız kardeşi Gevher Nesibe Sultan adına yaptırılmıştır.

Hunat Hamamı:

1237 yılında Mahperi Hatun tarafından yaptırılmıştır. Hunat Camii yanında.

Gülük Hamamı:

1334 yılında Gülük Şemseddin tarafından yaptırılmıştır.

Cafer Bey Hamamı:

1151 yılında Erdanaoğullarından Cafer Bey tarafından yaptırılmıştır.

Kadı Hamamı:

1548 yılında Kadı Bedreddin Mahmut tarafından yaptırılmıştır.

Selahattin Hamamı:

1590 yılında yaptırılmıştır. Kitabesi yok. Bu hamamdan Evliya Çelebi seyahatnamesinde bahseder(Çelebi, 1979, s. 76).

Hamama giderken Öncelikle, Bohça hazırlanır (çamaşır, havlu, nali, sabun, tarak, hamam taşı, lif, kese vs...) sabahın erken saatlerinde kahvaltı yapmadan hamama gidilir. Önce yıkanılır, keselenilir, liflenilir, daha sonra dışarı çıkılır.

Evden gelen yiyecekler açılır (sucuk, pastırma, turşu, patates salatası vs.) bunlar yenilir, tekrar hamama girilir, yıkanılır, liflenilir, havluya sarılır hamamın içinden çıkılır, giyinilir, evden gelen eşyalar toplanır. Eve gidilir. Vakit akşama yaklaşmıştır.

Kayseri'de bulunan gayr-i Müslimler evlerinin yakınında olan Cafer Bey hamamına giderlerdi, diğerlerine gitmezlerdi. Çeşmede, sokakta çarşıda karşılaşıldığında hal hatır sorulur, konuşulurdu. Gayr-i Müslim bayan terzilere gidilir, kıyafet diktirilir; bayan kuaföre gidilir, saç bakımı yaptırılırdı(Baydoğan, 2011).

Gelin Hamamı

Gelin hamamına Salı günü gidilir. Kız tarafı hamamı kiralar, akraba ve ahbab evlerine önceden sabunlar dağıtılır. Sabunların arkasında hamamın adının yazıldığı bir kâğıt yapıştırılır. Gelinin oturacağı yer döşenilir. Gençler gelinin yanına oturur. Kız tarafı hamama ev sahibesi olarak erken gider. Orada misafirlerini karşılar. Hamamda yapacağı ikramları kız tarafı götürür. Ayrıca hamamcıya temizlik yapan görevlilere hediyeler alınır(Baydoğan, 2011). Kız hamama gelince gelinlik elbisesini giyip oturur. Biraz sonra natıra iki eline mumlar alır, arkasında da ikişer ikişer sıra olurlar ve aralarına gelini de alıp Erkilet Türküsünü okuyarak şadırvanın etrafında dolanırlar. Bu sırada oğlan evi davettilere para sepileri saçar(Barlas, 1963, s. 26).

Gelin kızı hamam kıyafetini giyer; ayağında gümüş nalisi, başında tacı hamama arkadaşlarıyla beraber girer, beraberlerinde tef, dümbelek çalınır, mumlar yakılır, şarkılar eşliğinde hamama girilir, önce hamamın içinde eğlence yapılır, daha sonra gelin kız hamamın yüksek bir yerine sandalye üzerine oturur; erkek tarafının hanımları çeşitli hediyeler takar. Gelin yıkanır tekrar şenlik başlar, türküler eşliğinde gelin kız hamamdan çıkarılır. Büyüklerin elleri öpülür. Kız tarafından getirilen yiyecekler misafirlere dağıtılır. Böylece gelin hamamı sona erer, herkes evine gider (Baydoğan, 2011).

Sonuç

Kayseri, tarihi ipek yolunun önemli bir kolu üzerinde bulunmakla, dünya ile kesintisiz ilişkide bulunan, bütün zamanlarda önemli olmuş bir şehirdir. XIX. yüzyılda bile tahıl ihtiyacını komşu şehirlerden sağlayan Kayseri'nin neden bir kültür, ticaret ve sanayi üssü olduğu kolayca anlaşılabilir. Kayseri'de bağcılık her zaman sosyal hayatın önemli bir unsuru olmuştur. Çeşitli sebeplerle ülkemizin çeşitli bölgelerinde beliren bağcılık ve bağa göçmeler arasında Kayseri bağcılığının, Kayseri şehri üzerine olan derin etkisi bakımından, gerçekten özel bir yeri vardır. Kayseri bağları, geniş ölçülü satış sağlayan yerler olmaktan çok, her ailenin kışlık bağ ürününü veren kaynaklar olarak göz önüne alınabilir. Kayseri'de yaz aylarında bağ göçlerinin ne zaman başlamış bulunduğu kesin olarak bilinmemekle beraber, bağcılığın tarihinin, burada pek eski olduğu bilinen bir gerçektir. Bağların, Kayseri şehrinin ayrılmaz bir bütünleyicisi olduğu görülmektedir. Nitekim Kayserilinin bir ayağı şehirde, bir ayağı bağda olmuştur. Kayseri'de bağ hayatı geleneksel yaşayış biçiminden biri olmuş, Kayseri'nin sosyal hayatına renk ve güzellik katmıştır.

Kaynakça

- [1] Barlas, Halil Uğuroğlu, *Kayseri Düğünleri Üzerine Bir Araştırma Denemesi*, Yurttaş Kitabevi Folklor Yayınları: 2, İstanbul 1963.
- [2] Baydoğan, Mürüvet; 90 Yaşında, Kayseri doğumlu, “Mirat-i Kayseriyye” Yazarı Ahmet Nazif Efendinin Yiğeni, Kahveci Hakkı Ağa (Hakkı Baydoğan)’ın Kızı, Röportaj tarihi: 11.10.2011.
- [3] Bozkurt, Ayşe; 70 Yaşında, Kayseri doğumlu, Röportaj tarihi: 15.09.2011.
- [4] Çelebi, Ömer(1979). *Kayseri ve Yöresinde Turizm*, Yeni Matbaa, Kayseri.
- [5] İmamoğlu, Vacit(2011). *Kayseri Bağ Evleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan 2001.
- [6] İzbrak, Reşat(1947). “Kayseri Şehrinin İşleme ve Gelişmesinde Bağcılığın Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 4 Ankara 1947. (401-414)
- [7] Tali, Şerife(2008). Germir Evlerinin Giriş Kapı Tasarımları Üzerine Tipolojik Bir Araştırma, Sayı 21.
- [8] Tali, Şerife(2005). “Geleneksel Kayseri Evlerinde Süsleme”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2.
- [9] Ulusoy, Hatun; 65 Yaşında, Kayseri doğumlu, Röportaj tarihi: 15.09.2011.
- [10] Yeğenoğlu, Mehmet Cavit(2011). *Erciyes’den Püfür Püfür Eski Zamanlarda Kayseri Yaşam Kültürü*, Kayseri İli Yardım Demeği İstanbul Şubesi Kültür Yayınları, İstanbul.